

નિવેદન

સૌરાષ્ટ્રની સેવાની હોંશમાં જે અભ્યાસ લેખો લખાયા; અને તે કર્મભૂમિમાં છપાયા. અતિ ધણું બાકી રહ્યું છે. બાકીનું કરવાની, યથાકાળે, પ્રભુ તક અને તાકાત આપશે એવી શ્રદ્ધા રાખવાનુંજ, અત્યારે લેખક માટે શક્ય રહ્યું છે; તેથી આજ તો આ લેખોને ચોપડીનું રૂપ આપી સૌરાષ્ટ્રીય જનતાને અરજી ધરી દઉં છું.

પુસ્તકમાંની ધણી ત્રુટીઓ સુધરી ચકે તેમ છે. પૂરવણીપત્રકો આપવાનાં છે, પણ સંજોગો બદલાયા હોઈ એ માટે જાહેર્યે તેવો અવકાશ, શાંતિ અને સામગ્રીનો સંગ્રહ નથી. આથી થતો ખેદ સહી લેવાનુંજ પ્રારંભ નિર્મિત લાગે છે.

આ પુસ્તકની ઉપયોગીતા અને એની આજ અને કાલની અસર વિશે મ્હારે તો મૌનજ રાખવું ધટે.

આ કામમાં મ્હને ઘણા મિત્રો તરફથી મદદ મળી છે. કોઈએ સામગ્રીઓ આપી; કોઈએ લેખનમાં સહાય આપી; કોઈએ ઉત્સાહ દીધો; કોઈએ પ્રકાશનમાં મદદ દીધી અને કોઈએ ધનની મદદ કરી. આમાથી કેટલાંકનાં નામો લખીને ઉપકાર માનવાનું મ્હને ધણીવાર મન થઈ ગય છે, પણ ત્હેમની મના છે. એ મનાને મંજૂર રાખવાની મ્હારી ફરજ છે.

“સૌરાષ્ટ્ર”ના અધ્યપતિ ભાઈ અમૃતલાલ દલપતભાઈ શેઠને અર્પણ કરવાનો સંકલ્પ થઈ ચૂક્યો હતો. કમનશીબે એ માટે જોઈએ તેવો વિશ્વાસ આજ નથી રહી શક્યો, એ પણ એક શોક પ્રકરણ છે.

સ્તુતિ નિંદા કરવાની મુશ્કેલ નહોતી. નથી અને ન થાય એટલી સદ્ગુણિ પ્રભુ આપતો રહે, એવી પ્રાર્થના છે.

હિંમતવિલા-સાંતાકુચ
સં. ૧૯૮૨, બાદરવા વદી ૧૧

સેવક,
પુરુષોત્તમ પાઠક

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧ છ	મહારી શ્રદ્ધા ..	૧
૨ છ	પ્રજામત , . . .	૫
૩ છ	પર્તમાન વહીવટ ..	૧૦
૪ થુ	આય-વ્યય .	૧૮
૫ મું	ઉપજના સાધનો ,	૨૩
૬ દુ	ખર્ચના માર્ગો	૩૦
૭ મું	પ્રજાની સ્થિતિ ..	૩૮
૮ મું	રક્ષણ .	૪૮
૯ મું	શિક્ષણ ..	૫૨
૧૦ મું	આરોગ્ય ...	૬૩
૧૧ મું	ભરણ પોષણ	૭૧
૧૨ મું	જીનાગદ્ગત સ્વરાજ્ય .	૮૧
૧૩ મું	પ્રગતિને પથ	૮૬
૧૪ મું	ભાવિ . . .	૧૦૭

મહારે જુનાગઢ

પ્રકરણ ૧ લું: મહારી શ્રદ્ધા.

જુનાગઢ જાગે તો સૌરાષ્ટ્ર સુખી થઈ જાય, પણ જમાનાની જાત્રિનાં પ્રમાણમાં જુનાગઢ હજુ પાછળ લાગે છે. બીજા ધણાને પણ આવું લાગ્યું હોય તેમ દેખાય છે, તેથી પત્રોમાં જુનાગઢના સમાચારો જોઈ અંતરે આવવા માંડ્યા છે. અમલેખોમાં પણ તેને સ્થાન મળવા માંડ્યું છે. આમ ગિરનારની છાયા બેઢીને જુનાગઢની ધટનાઓ પ્રકાશમાં આવવા માંડી છે. ગીરનાં ધન વનને ચીરી, સિંહ-વાઘની ત્રાડો અને સાગરના નિરંતર ઘોંઘાટ છતાં, રાજ્ય અને પ્રજાની સ્થિતિનો કરજુનાદ જાઓ અંખોય દુનિયાને સંભળાઈ રહ્યો છે.

છાપાંખોમાં આવતા સાચા ખોટા, પ્રાગખાના લુલ્લમકાંડો જુનાગઢમાં, નહિ હોય, જામનગરના બહુવિધ કરવેરાઓ કે ખુશામતના ખાતિકર ઘોંઘાટ ત્યાં નહિ હોય, ગોંડળને અસ્ત કરતો રાજદ્રોહનો શંકારાહુ તેને હજુ અજાણવતો નહિ હોય, વાંકાનેરના બાયાતોની બીડ જેવી બીડ ત્યાંના બાયાતોને બાર નહિ કરતી હોય, મોરખીની વાણિજ્યવૃત્તિ તેનાં હૈયાને જડ નહિ બનાવતી હોય; જાળની ગોળીઓથી કામ ઉકેલતી મુત્સદીગીરી તો ત્યાંથી જાણે બાવનગર બેગીજ થઈ ગઈ હશે. કેટલીક નિત્ય પીડાઓ રૂઢ થઈ જઈને લોક લાગણીને અસહ્ય તીક્ષ્ણતાથી સતાવતી નહિ હોય. કોઈ કોઈ નૈમિત્તિક પીડાઓ સહિષ્ણુક હોય પ્રતિકાર શોધવા પ્રજાને જોસજોર પ્રેરણા નહિ કરતી

હોય, કેટલીક પીડાઓ પરાક્ષ અને લાખે કાળે અસર કરતી હોય પ્રજના મોટા સમુદાય દેખાતી-સમજતી નહિ હોય; કેઈ કેઈ પીડા સામ-દામથી યમી ન શકે તેવી નહિ હોય, મોટા ગણાય એવા અનર્થોની પીડા, પ્રજના અચાન, લોહપતા, બાળીનના કે યાત્રાપ્ર-યતાને લીધે સત્યા-વેપલથી વંચિત નહિ રહેતી હોય. આ બધુ સાચુ હોય. પણ ત્યાનું તોળાખાનું તૂપાની સબળાઈ વાતો દાપકો વીતરા અભ્યો છતાં વીમરાતી નથી. તીજેરીના તળમા ખાડો પડ્યાનું જ્ઞાન ન થયું હોય એવું કેઈ નહિ હોય. દક્ષર બાપા જેવા શુદ્ધ, શાન્ત, શાશ્વ, નિરુપદવી ત્યાગી મેવકને સત્તાની નિરર્થક બાધા દેખાડ્યાનું બહુવધા નહિ જુલાતું હોય, પરિપક્વની કાર્યવાહક સમિતિ ક્રુતકારાયાની વાતો સ્મૃતિમા આવશ્યકેટલાંય હેવા ધૂણા અને ત્રામથી તથ્યા વિના નહિ રહ્યા હોય, કેાછને કેાઈ સ્થળે બારવટિયાની જીતિ ન હોય એવો એક પણ દિવસ નહિ જતો હોય, રાજ્ય કુટુબ, રિયામત, પરાણાગત અને પરચુરણ ખર્ચમા ચતા વધારાથી કરવેશો ભરનારના હૃદયો કેપે નહિ એવો કીમીઓ ત્યા નહિ જડયો હોય, જાહેર બાધકામ ખાતાને નામે વેડાતા પૈસાથી પ્રજાનું હિત શુ થાય છે તે કેાછને નહિ સમજાતું હોય આવી આવી અનેક બામતો હશે.

નથી દેખાતી ત્યા રાજકોટની ચૂરી દીર્ઘદર્શી ઉદાગનીતિ કે નથી જણાતું ત્યા પોરબદરી ચાણું રાજવટ, નથી નજરે ચડતી ત્યા ભાવનગરની પ્રજાગ્રયતિ કે નથી જણાતો પાક્ષીતાણુનો ક્ષત્રિય બહુભાવ, નથી ત્યા નગરનો શુદ્ધિ-વાણી-વિલાસ કે નથી ત્યા બહુબળતો ગોડળાઓ તર ખજાનો.

દિવાનપદના ત્વરિત ફેરફારો, મહેલની સાચી ખોગી વાતોઓની ચર્ચા, અધિકારીઓ સ્થપાય અને ઉચાપાય, તેમા પ્રજના હિતા-હિતનું ચિંતન ક્યાથી થાય ? તેમા રાજવચની, રાજ્ય વૈભવની અને

રાજસત્તાની ભાવિ સ્થિરતા કે સલામતી માટેની દીર્ઘદર્શિતા કેમ સેભવે ? તેમા ભાયાતો, ગરાસીઆઓ, ધનામદારો, જીવામદારો, ખેડુતો, કારીગરો, વસવાયાઓ અને નોકરોનાં હૈયામા જગતી હોળીઓની હકીકત કેમ સમજાય ?

દિવાનપદની અસ્થિરતા, કર્નલ વુડનો જાપામા કહેવાતો કેરડો, સત્તા અને વૈભવના પ્રથમ ભોગની ઉત્સુકતા કે એવા ગમે તે કાગળો આ બધા પ્રશ્નો બાજુએ રહી ગયા હોય, ‘પણ લાખુ’ નહિ ચાલે’ એટલું જીનાગઢને સમજાઇ જાય અને તે મહેળા માવધ બની જાય તેમાં રાજ્ય અને પ્રજાનું જાગે હિત દેખાય છે.

રામરાજ્ય તો આજકાલ દુનિયાભરમા ફેલેલ છે. જીનાગઢ અપવાદ ક્યાંથી હોય કે બને ? છતાં જીનાગઢને હાથ મોટી તક છે. સૌરાષ્ટ્રને જાગ્રત બનવામા મદદગાર થવાની તેની અદ્વિતીય સ્થિતિ અને અપાર તાકાત છે. સૌરાષ્ટ્રની પ્રજાના હૈયા જીતી “સોરઠ સર-કાર” નામની પદવીને માગી અને સ્થિર કરવાની વૃત્તિ જીનાગઢને જાગે તો સારું સૌરાષ્ટ્ર સુખી થઇ જાય. તે ધારે તો સીંદી હકુમત વાળા પ્રદેશમા આજેજ પ્રજાને પ્રજુલ્ય અને સખળ બનાવી શકે.

ઉપલક દષ્ટિએ જોતા પણ જીનાગઢને આ માટે ઘણી જોગવાઈ છે એ સમજી શકાશે. જીનાગઢમા પ્રજાની પરપરાગત રાજભક્તિ દૃઢ છે, નિખાલસ છે. અસતોષ અસ્પૃહ છે. અશાંતિ ઓછી છે. વૃત્તિ થોડું મળ્યે ધણું માને તેવી છે. કુદરતની પણ કૃપા છે. ભૂમિ વિસ્તૃત અને ફળદ્રુપ છે. ડુંગરો, નદીઓ અને જંગલોની સમૃદ્ધિ સારી છે. વેપાર-ઉદ્યોગને ખીવવવાના પુષ્કળ સાધનો છે. વસતી સાહસિક, ઉદ્યોગી અને હિદાર છે. રાજ્યને હૈયે પ્રજા પ્રેમ છે. પાડોસી જોરતલખી ભરનારા રાજ્યોમાં પ્રજાકીય પ્રગતિના પ્રયોગો નિડરતા અને સફળતાપૂર્વક થઇ રહ્યા છે. પોતાના રક્ષિત-મિત્ર રાજ્યોમા

સુધારાઓ અને પ્રગતિ, સમ્રાટ સત્તા જાહેર રીતે માગી રહેલ છે. અને માત્ર સૌરાષ્ટ્રનીજ નહિ, પણ સામાન્ય રીતે સાગ ભારતવર્ષની જનતા જુનાગઢના પ્રયત્નોને વધાવી લેવા—સદાયક થવા તત્પર થાય એવી સ્થિતિ છે વિગતે વિચાર કરીએ તો નાની મોની ઘણીય ખીજ પાળતો મુઝી આવે તેમ છે.

જુનાગઢને મુખ્યત્વે બે વાત લક્ષમા લેવાની છે સૌરાષ્ટ્રમા પોતાનું સાર્વભૌમત્વ સાચવવું અને સીધી હકુમતવાળા પ્રદેશમા સ્થિર, મુવદ, આદર્શ કાગબાર વ્યવસ્થા સ્થાપવી આ માટે પ્રખર, હાર્દિક, શાત અને મહાજાગૃહ્ય પ્રયત્નોની જરૂર છે

જુનાગઢે શું કરવું જોઈએ ? આ પ્રશ્નને જુનાગઢને જીવત, ઉજ્જવન અને જલથાળી જોવા ઇચ્છતી રૈયત, અધિભરી, મરા-સીઆ અને ખુદ ખુદાર્થિદ સગકારથીના હૈયામા અનેરો આદર થવો જોઈએ, અને જોને જો મુઝે તે ઉત્તર જુનાગઢ સમક્ષ રલુ કરવો જોઈએ એકત્રિત ઉત્તરો ઉપરથી એક સર્વોત્તમ કળદાયી ઉત્તર રાજ્ય ત્રેજવી ચક્રો આ એક પ્રયત્ન છે, ખીજાઓ તેવો પ્રયત્ન કરે તેની પ્રાર્થના છે.

પ્રકરણ ૨ જી: પ્રજામત.

જુનાગઢમાં સહુ રથજે હોય તેમજ છે. તે સંગઠિત નથી. રાજ્યને તે જાણવાની જરૂર છે. પ્રજામત પ્રમાણે કારભાર ચાલવો જોઈએ એવી દૃઢ સમજણ માનવજાતિની ખંધાઈ ગઈ છે. આ સમજણને ફલિત કરવા સેંકડો વર્ષોથી, મોટાં જોખમો ઉઠાવી, વિકટ વિક્ષંબનાઓ વેડી, ભારે જોગો આપી, પ્રેરકો અને પ્રચારકોએ, ઇતિહાસના વાંચનારાઓને દંગ કરી નાખે એવા પ્રયત્નો કર્યા છે. આજે લગભગ આખા જગતમાં એ મતનો વિજય થઈ ચૂક્યો છે. પરાધીન ભારતમાં પણ તેની આવતી સવારીનાં સૂચક ઊંટ-નગારાં રૂપ “મુધારાઓ” આવી ગયા છે. મહાત્મા ગાંધીજી જેવા ત્યાગીઓ પણ ધર્મનાં સત્ત્વને શોધવા ગુફામાં ન જતાં, તેને પ્રજા સ્વાતંત્ર્યનાં મુદ્દનાં નેતૃત્વમાં શોધી રહ્યા છે. ભારતવર્ષ સ્વાયત્ત શાસન માટે મથી રહ્યું છે, અને બ્રિટિશ સત્તાનત જેવી સત્તા સાથે મુકાબલો કરવાનો હોવા છતાં ભારતને વહેલે મોટે વિજય મળવાનોજ છે, એમ સહુની આંતર પ્રતીતિ થઈ ગઈ છે. બ્રિટિશ ભારતમાં સ્વરાજ્ય સાંપડશે ત્યારે દેશી રાજ્યોની શી દશા થશે? ઇતિહાસ માંથી એનો ઉત્તર સહજ મળી શકે તેમ છે. જુનાગઢનાં હૈયામાં આ પ્રશ્ન નથી જાગ્યો એમ નહિ માનીએ; પરંતુ મહાલ અને પ્રતિનિધિ દરબારો ભરવાનું માત્ર ઠરાવ્યાથી કંઈ નહિ વળે.

સીધું પણ સલામત, સાચું પણ વિવેકપૂર્ણ, સચોટ પણ અનુમરીતે રાજ્યને લોકદશાનું બાન થવું જોઈએ. લોકોદ્ધારાજ તે થઈ શકશે. મહેલમાં વસવાથી, ફર્સ્ટ ક્લાસ, સહુન કે સ્પેશીઅલ ટ્રેનોમાં દોડદોડ કરવાથી કે જુગળાંથી લાડકાવતી મોટરકારની મુસાફરીઓથી

સ્થિતિ નથી સમજતી. અધિકારીઓની કેરીઅતથી કે અનુચર વર્ગોની સ્વાર્થસાધુ વાર્તાઓથી તેનો ખ્યાલ નથી આવતો. મીજમણીઓમાં અહોરૂપ અહોધ્વનિ જેવાં થતા ભાષણોમાંથી સત્ય નથી તરવાતું.

ગામડાઓ નજરે જેવાથી, મનુષ્યો અને પશુઓના ચહેરાઓ જેવાથી, ચોરાના દાયરાઓમાંથી, વાણીઆના હાટમાંથી, પાણી-ઘાટની વાતોમાંથી, શાંતિઓના પંચોમાંથી, દેવસ્થાનોમાંથી, મેળાઓમાંથી અને પેટભરાઈની શોધમાં સસ્થાન છોડી ચાલ્યા જતા જીવનોની દહીકતોમાંથી સાચી સ્થિતિ સમજશે.

વાણીદ્વારા વહેતો લોકોનો ઉરપ્રવાહ થકી થઈ ન જાય એવી શાંતિ, સરલતા, સાદાઈ સાથે, અખેય પૃચ્છક જિજ્ઞાસુ મુખમુદ્રા રાખી આપું અવલુપાન કરવા જવાની આજ કયા રાજની વૃત્તિ કે છાતી દશે ? નિરૂપદ્રવે, નિર્ભયતાથી, “બાપુ” ના ભાવભર્યા સંબોધન સાથે પોતાના દિલની સાચી વાત સાદા ગામડીઆ શબ્દોમાં, રાજને ધથરનો અવતાર માનનાર કોઈ વૃદ્ધ અનુભવી ખેડૂત, કોઈ ગૌર મહારાજ, કોઈ સાધુ-ફકીર, કોઈ મહાજન કે કોઈ પટાવત, ગમે ત્યારે કરી શકે એવી સ્થિતિ પુનઃ લાવી શકાય તેમ છે ? ઉચાળા ભરી, સભાઓ અને ચળવળો કરી, છાપાઓમાં ટીકાઓ છપાવી, સમાદ સત્તા પાસે કકળાટભરી અરજીઓ કરી, અધિકારીઓના અવધુ પડથી દૂર શોકગીતો ગાઈ, પ્રજા આતર દર્દને દર્શાવે એ કયા રાજ્યને પ્રીતિકર કે એચસ્કર હોય ?

ગામડાઓમાં કરતા એક મીરની અકસ્માત મુલાકાત થઈ. વાત આસારે વાત નીકળતા ચોડક પોવાડાઓ તહેમનાથી ભેલી દેવાયા. રસ જાગ્યો. પણ રસની જમાવટ થતાજ મીરજીને ચેતે જાણે મોટી જૂલ કરી દીધી હોય એવું ભાન થયું, કવન બંધ પડ્યું અને એમની રીત પ્રમાણે બીજી વાતે આતુર્વર્ગને વાળવાનો પ્રયત્ન કરવા માડ્યા. તેમના એક પૂર્વજો નિત્ય એક એક કરી ૩૬૦ પોવાડા

મનાવેલા. એમા અધિકારીઓના અણુગમતા વર્તેનો અને પ્રજાની સાથેના તેમના અધટિત અભિમાનનું કરણ-અસરકારક ચિત્ર છે. સાબળનારાઓને સ્વાનુભવનું આમા દર્શન લાગ્યું. બીજી વાતો બંધ કરી, પોવાડાનો પ્રવાહ વહેતો રાખવા વિનંતિ કરી, આપવા અપાવવાની સારી લાવચ પણ બતાવી છતાં તહેમણે ફરી ગાયબ નહિ. સાથે સાથે ખુલાસો કર્યો કે “માત્ર બચને ખાતર નહિ, શ્રોતામંડળનું અપમાન કરવા ખાતર નહિ, પણ અપકૃત્યોના કાળ્યે અપ્રકટ રહે તેમા ધર્મ સચવાય, અપયચથી બચાય, એવી સાચી માન્યતાને લીધેજ હવે એક અક્ષર પણ બોલીશ નહિ” બોલેલાને ફરી બોલવામા પણ તેને ધર્મક્ષય દેખાયો. બીજા એક ધરડા માઠી મળ્યા હતા, તેમની સ્થિતિ વિષે સામાન્ય વાતો થતા તેમનું હૈયુ હાથ ન રહ્યું હૈયામા સધરી રાખેલુ ગીત તેમના મોમાથી નીકળી ગયુ માની આખમા આસુઓ આવી રહ્યા હતા શોક અને ક્રોધના તાપથી શ્રોતાનુ હૃદય તપી જવુ હતું ગીત પૂરુ થયુ “માઠી લખાવો તો ?” “કા ?” “છાપામા છપાવુ.” “ના, માઠી ના, એવુ તે કંઈ છપાવાય ?” “તહમારુ નામ કામ નહિ આપુ.” “પણ ક્રોધને અપજશ ગવાય ?” “સાચીવાત કહેવામા શુ ?” “સરકારના હાથ લાખા છે, દીકરા ?” આટલી ચર્ચાને અંતે દીકરા જેવો દેખાતો સાબળનાર બણે કોઈ દૈત્ય હોય તેમ તેનાથી ભડકી ઉઠીને માઠી આસ્થા ગયા. ક્ષમાની પ્રાર્થના કે ફરી નહિ પૂછવાની ખાત્રી સાબળવા પણ તે રોકાયા નહિ પોવાડાના કરતા એ વધારે સાદુ સરલ ગીત હતું તેમાથી સ્મૃતિમા રહેલો બાળ્યો વૃદ્ધો બાગ નોખ્યા વિના નથી રહેવાતુ.

સ.. મસુદી તુ વેરા ઓસા લે

વેરા ઓસા લે તુ વેરા ઓસા લે—સ૦

સારું જેતર તેં ઝુંટવી લીધું
હવે પડતર ખેડવા દે;
સારા બળદું તેં કરજમાં લીધા
હવે ખુંટીઆ ખેડવા દે.....સ૦
સારા ખોરડાં તે કરજમાં લીધાં
હવે કોડમાં રેવા દે;
ભગરી ભેંસુ તેં કરજમા લીધી
હવે પાકડાં દોવા દે.....સ૦
સારી ઘંટી તે કરજમાં લીધી
હવે ઠોઠીઠું દળવા દે;
સારાં ગોદડાં તેં કરજમાં લીધાં
હવે ગાભા ઓઢવા દે.....સ૦

ભૂતકાળના સમયની સ્થિતિને અનુલક્ષી ઉભરી આવેલાં આવાં ગીતોમાંના એકનો ટુંકો ભાગ લોકની મનોદશાનો ખ્યાલ આપનારાનું મણી શકાય. આમાં ગીતમાં તો મહાલ કચેરીએ જવાના ત્રાસો, પટેલ, હવાલદાર, કોટવાળની નિત્ય પીડાઓ, વેપારીઓનાં ભોજ-લાલચ અને પ્રપંચોનો કશ્ચાનક કંઈક વૃત્તાંત હતાં. એમાં અતિશયોક્તિ હશે. પણ લોકોની મનોદશાનું એ સાચું સ્વરૂપ છે. એની કોઈ ના નહિ કહી શકે. આવાં ગીતો સત્તાધીશોને કાને પહોંચે એવી કોઈ વ્યવસ્થા વર્તમાન કાળે દેખાતી નથી. પ્રજાની સ્થિતિને ઉચ્ચપદારૂઢ સજ્જનોના લક્ષમાં આવે તોજ કંઈ ઉપાય થાય. પણ તે કેવી રીતે રજુ થઈ શકે ? રજુઆત ન થાય તો ઉપાયોનું અસ્તિત્વ કે ઉપયોગીત્વ ક્યાંથી આવે ?

ખરૂં છે કે છેલ્લાં દસ બાર વર્ષથી વાર્ષિક અહેવાલ છપાય છે. અંગ્રેજી ભાષામાં છપાતા અને મોટે ભાગે અધિકારીઓનેજ સહેલા-

ધર્મી પ્રાપ્ત થતા આ અહેવાલથી પ્રજાને શું લાભ થઈ શકે ? આ અહેવાલમાં પ્રજાપક્ષની દૃષ્ટિથી કંઈ પણ લખાવટ થતી હોય એમ પણ નથી લાગતું. મહારાજા સિંધીઆ સરકારની પેઠે ખુદાવિંદ નવાબ સરકાર એમાંની વિગતોનું અવલોકન કરી તે ઉપરથી આવશ્યક આગામી કદાચ બહાર પાડતા હશે, પણ પ્રજાને એ ઉપલબ્ધ નથી. ત્યારે અહેવાલથી પ્રજાની સ્થિતિનું ચિત્ર અમારા ધણીની પાસે બરાબર રજુ નહિ થતું હોય એમ પ્રજાને લાગે તો નવાઈ નહિ.

લોક સ્થિતિ સમજવાની અગત્ય છે. તે જાણવા માટે અભ્યાસની વહીવટી સ્થિતિમાં સુગમતા નથી દેખાતી. તે માટે કેાઈ સારામાં સારી વ્યવસ્થા ગોઠવવી જોઈએ અને એનો અમલ થવો જોઈએ. તેમ થશે તોજ સંસ્થાનનાં હિતના સચોટ પ્રયત્નો થોડા શકાશે અને અમલમાં લાવી શકાશે.

પ્રકરણ ૩ જી: વર્તમાન વહીવટ.

અતુરંગી સ્વાર્થની એક દુર્બોધ વિપુલ આંત્રીધુટી છે. સામ્રાજ્ય, રાજવંશ, અધિકારી મંડળ અને રૈયતના સ્વાર્થોનું સમાધાન એમાંથી શોધવાનું છે. સમ્રાટ સત્તા પોતાના આડતીજાને અને સૈન્યને રાખી; રાજવંશ સામ્રાજ્યની મદદ, વંશની જામી મચેલી સત્તા, પ્રજાનું ભોળપણ અને કમજોરીનો લાભ લઇ; અધિકારી મંડળ સમ્રાટ સત્તા અને રાજવંશના સ્વાર્થ સાચવનાર સામ્રાજીત વધ, વધેથી પડી ગયેલી પ્રયાગોનો આધાર રાખી વર્તમાન વહીવટ દ્વારા પોતપોતાની પહો અને રિયતિ સંભાળી રહે છે. પ્રજાનો સ્વાર્થ માત્ર રાજ અને અધિકારીઓની અનુકંપાનેજ અનુસરતો રહે છે. વસ્તુતઃ પ્રજા ન હોય તો રાજ્ય ન હોય. રાજ્ય ન હોય તો રાજ્યવહીવટ ન હોય. નાના નાના વહીવટો ન હોય તો સામ્રાજ્યકે સમ્રાટ સત્તા ન હોય. છતાં રાજ્યના વહીવટમાં પ્રજાને જાણે કંઈ લેવા દેવા ન હોય એમ દેખાઇ આવે છે. પ્રજા તો જાણે એક ભોજ્ય અને વહીવટ જાણે તેનો ભોક્તા ! આવી દશા છતાં વહીવટનું મૂળ પ્રજાનું અસ્તિત્વ હોવાથી વહીવટમાં તેનો વિચાર નજ થાય એમ તો ન બને. પણ બધા સ્વાર્થોનો સપ્રમાણ સંતોષ શોધવામાં સાર્વાત્રિક સફળતા અસંભવિત છે. રાજ્ય અને પ્રજા, વર્તમાન વહીવટ અને તેનાં પરિણામો તત્વનઃ જુએ તો કંઈક લાભ થાય.

વર્તમાન વહીવટનું અવલંબન વ્યક્તિત્વ ઉપર છે. મુખ્યત્વે ખુદાવિંદ નવાજ સરકાર, મુખ્ય દિવાન સાહેબ અને મોટાં ખાતાઓના અધિકારી સાહેબોની મનોદશા પ્રમાણે વહીવટનું પ્રજાપક્ષે સુખદ વા દુઃખદ સ્વરૂપ દેખાય છે, તેથી આપણે આ બધા ઉચ્ચ

પદાર્થ અગ્રપુરો વિશે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરવો મ્હે છે. આવા માનનીય સત્તાધીશોના અગત યાન અને યોગ્યતા ઉપર લખતા કોઈને પણ મુઝવણ થાય મ્હારા જેવા સામાન્ય માણસને તો એમના દર્શન પણ સુલભ ન હોય, વિચાર કરવાની તાકાત પણ પૂરી ન મળી હોય-ન ખીલી હોય, વિચારોને ઘટિત ચબ્દો અને સુગમ શૈલીમાં ઉતારતાય આવડતુ ન હોય અને પરોક્ષ સંભળાતી વાતો અથવા અહેવાલોની વિગતો ઉપર આધાર રાખી દૃઢમત ઉચ્ચારવામાં સાદસ અને અન્યાયનો ભારે ભય રહેલો હોય, છતાં મ્હે આ સેવા સ્વેચ્છ્યા ઉપાદી છે, એટલે આ સંબંધમાં પણ મ્હારી સમજણો પ્રકટ કરવીજ જોઈએ. હું સામાન્ય રીતે ખાત્રી રાખી શકાય એવી હકીકતોનો જેને આધાર હોય એવીજ વાતો જણાવીશ, છતાં વાચકને સાવધાન રહેવા વિનવું છું કે આમાં આવે તે એમને એમ માની ન લે. પોતાને મળતી ખીજ માહિતીઓ સાથે આ વિગતો તે મેળવે પછી આ અતિ અગત્યની અને નાજુક બાબતમાં પોતાને માટે મત બાંધે

સમ્રાટ સત્તા સાથેની સધિઓથી અર્માદિત ન બની હોય એવી તમામ બાબતોમાં રાજ્યને મથાળે કુલ મુખત્યાર-ધણીપદે ખુદાવિદ નવાબ સરકાર વિરાજે છે એમના હાથમાં અમર્યાદ સત્તા હોવા છતાં પોતાના અગત કારણે પ્રજાને કંઈ પીડા ન થઈ જાય એવી વૃત્તિવાળા તેઓ છે પ્રજાપ્રેમ એમના હૃદયમાં છે દુકા અમલમાં પણ પ્રજાને તેનો અનુભવ થયો છે. ખેડુતોને ખજાર છે, મહાજન જાણે છે, સામાન્ય પ્રજા વર્ગમાંય તેની પ્રતિતિ ચર્ચ છે જુનાગઢના ધણીને વશપર પરાગત મળતો આ ઉમદા વારસો છે છતાં આ ઉત્તમતાનો લાભ પ્રજાને મળતો હોય તેથી વિશેષ આખી શકાય તેમ છે. એમ કેમ નથી થતું ? એ વિકટ પ્રશ્ન છે શિક્ષણ, ઉછેર, સગતિ, નાના

મોટા સ્વાનુભવો વગેરે ધણાંક કારણો આમાં કામ કરતાં હોય, પણ પ્રજામત અને પ્રજાસ્થિતિ હજુરથીની સમક્ષ નિરંતર મૂકાયા કરે એવી કોઈ વ્યવસ્થા નથી તેનેજ પ્રધાન કારણ ગણી શકાય. રાજદંડ-યમાં રહેલા પ્રજાપ્રેમની પ્રતિતિ પામેલી પ્રજાને લગતી વાતો સીધી રીતે ખુલાવેલ સરકારથી જાણતા રહે તો અત્યારે જે જે અણગમતું દેખાતું હશે તેના સરસ ખુલાસા થઈ જઈ શકે તેમ છે; કારણ કે ધણીના દિલમાં પ્રેમ અને રહેમ છે, તેમ રૈયતનાં દેવામાં રાજભક્તિ છે. રાજા અને પ્રજાનાં હૈયે હૈયાં મળે નહિ ત્યાં સુધી રાજ્ય વહીવટ નિષ્પીડ, પ્રગતિકર અને યશસ્વી થઈ શકેજ નહિ. હરમાન નં. ૧૩ નાં મૂળમાં આ સમજાવ્યું હોય તેમજ દેખાય છે. જે ખુલાવેલ સરકારથી તરતને માટે માત્ર એ હરમાનનો વચાર્થી અને નિયમિત અમલ થતો રહે એવોજ કોઈ પ્રયત્ન કરે તો આ જાળતમાં ધણુંય ઠીક થઈ શકે. ધુસપુસ વાતો કરી મન વાળતી હોય એવી પ્રજાએ પણ સત્પતા, સમ્યતા અને નિર્જયતાથી આ હરમાનનો અમલ અસરકારક થવામાં સહાયક થવું જોઈએ. આટલુંજ જો ન થાય તો રાજપ્રકૃતિની અસ્થિરતા, ખરચાળપણું, નરમાશ અને એવી એવી વાતો કરી જે જે સહેવાનું આવે તે પ્રજા સહન કરતી રહે અને એ અધાને સરવાળે કુદરતના નિયમો પ્રમાણે વહેલે મોડે સમસ્ત સંસ્થા-નની જે સ્થિતિ આવવીજ જોઈએ તેને સહી લેવાને રાજ્ય અને પ્રજા તૈયાર બને.

વર્તમાન વહીવટનાં મુખ્યાંજને પ્રજાપ્રેમી બાળા, લોકસ્થિતિથી તે વધારે વકેફગાર રહે તેવી આશા રાખી, અધિકારી મંડળમાં સર્વ સત્તાધીશ મુખ્ય દિવાન સાહેબ તરફ હવેનજર કરીએ. મુખ્ય દિવાન પદ પર એક જુવાન જુનાગઢી અગ્રીર સાહેબ છે. સમગ્ર સૌરાષ્ટ્રનું લક્ષ આ જુવાન પુરુષ તરફ જોવાઈ રહે એમ છે, અને જુના-

ગઢની પ્રજાની તો સર્વ આશાઓનું એ કેન્દ્રસ્થાન છે. તેઓ ખુદાવિદ સરકારશ્રીના સમવચી અને બચપણથી નિરંતર સહવાસી-સહચારી છે. એટલે બાદશાહી રીતભાત, સમ્રાટ સત્તાના પ્રતિનિધિઓ સાથેના વર્તાવ અને અમલદારીનો એમને જરૂર અનુભવ હોય. જીવનમાં નાના મોટા વિશ્લેષો દેખાયાથી માનવજીવનની વિકટતાનો એમને ખ્યાલ આવેજ. એમના અભિલાષો પણ મોટા છે. એમની કુલિનતા-જન્ય ભક્ષાર્થ પણ વખણાય છે. એમની ન્યાયપ્રિયતાનું દર્શાવ તો તાજાનુંજ બેસાણુ મહાલના મુનસફ સાહેબના કિસ્સામાંથી સહુને દેખાઈ રહ્યું છે. ઉચ્ચ પદારૂઢ આવા સુભાગી જીનામદી અમીર બંધુ તરફથી જીનાગઢની પ્રજા મોટી આશા રાખે તો તેમાં આશ્ચર્ય નથી. પરંતુ એમનું ખરચાણપણું પ્રજાને બહીવરાવતું હશે. પ્રજાજનોમાં છૂટથી બેળાવાની તકો મેળવવાને બદલે સમ્રાટ સત્તાના પ્રતિનિધિ અમલદારો સાથે સંબંધ વધારવાની એમની દેખાતી હોંશ ઉપરથી પ્રજાને કંઈક નિરાશા થતી હશે. છતાં પ્રજા આશા રાખી રહી છે કે પોતાનાં પદ, માન, મસ્તબો નિશ્ચિત અને સ્થિર બનતાં લોકસ્થિતિ સ્વાનુભવથી સમજવાના પ્રયત્નો અમીર સાહેબ કરશે. જરા ત્વરા થાય એમ તો સહુ ઇચ્છેજ. એમને મળેલી તકનો સુંદર-સફળ ઉપયોગ થાય તો સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમાં અમર થવાનો આ મોકો છે. અમીર સાહેબ આનો વિચાર કરે તો બારે કામ યષ્ઠ જાય; રાજ્ય અને પ્રજાનું બહુ હિત સાધી શકાય.

અત્યારની વહીવટી પદ્ધતિ, પૂર્વોક્ત જે અગ્રેસરોનાં વ્યક્તિત્વ ઉપરજ પ્રજાનાં સુખ દુઃખની વિધાત્રી બને તેમ છે. છતાં અમુકાંશે મહેમુલી, હિસાબી, ન્યાય, પોલીસ, જાહેર બાંધકામ, રેલવે, બંદર, શિક્ષણ અને વૈદ્યક ખાતાંના મુખ્ય અધિકારીઓની મનોદશા પણ વહીવટનાં પરિણામો માટે જવાબદાર ગણી શકાય તેમ છે. આ ૯

માંથી ૬ ખીન જુનાગઢી છે, અને એ ૬ માંથી ૩ પ્રિસ્તિ અને એક પાટ્ટી મૃદસ્ય છે. જુનાગઢની ૪,૬૫,૪૯૩ માણસોની વસ્તીમાં માત્ર ૯૦ પ્રિસ્તિ અને ૫૩ પારસી બંધુઓ સિવાય બાકીના હિન્દુ અને મુસલમાન છે. રાજ્યની બદારના, આમવર્ગથી બદારના, રાજ્યના બે મુખ્ય ધર્મોની બદારના પુરોના અધિકારીમંડળ લોક-સ્થિતિ જાણી વહીવટ ચલાવે એ સહેલાઈથી સમજાતું નથી. વળી પ્રજાએ તો પછાં વર્ગો મુખી આવું દોડેલું જ નહિ, એટલે એમને તો આ બધું નવું નવું લાગે અને ચોતાની સ્થિતિ ચોતેજ મનમાં સમજી બેસી રહેવામાં લાગી માને. આમ ચલાવી હિતાહિત સમજવાનું રાજ્યને માટે અર્થ યર્ષ પડે. પ્રજાની ઉન્નતિના હેતુથી થતા પ્રયત્નો વિશે પણ નિરર્થક ચંકા રજા કરે. કુંકમાં પ્રજાને વર્તનમાં વહીવટમાં સીધી રીતે ભાગ મળી શકે તેવી ગોઠવણ નથી. આડકતરી રીતે પ્રજાનાં હિતાહિત લક્ષ્ય આપ્યા કરે એવી પણ ક્રોઈ મજબુત સ્થિતિ દેખાતી નથી. આ સ્થિતિનાં પરિણામોના ચોક્કસ નમુના જોવાથી તેનું સ્વરૂપ સ્પષ્ટ સમજાયે.

ફરમાન નં. ૧૩ થી પ્રજાને સ્વરાજ્યને માટે ચકાવવાની શુભ સારખાત આ વહીવટમાં થઈ છે. તેની ક્રોઈથી ના નહિ કહી શકાય. પ્રજામતની ગેરલાજરીને લીધે આવાં સુંદર ફરમાનમાં જાણે પ્રજાની એકતા તોડી, બે વર્ગમાં વહેંચણી થતી હોય એવું દેખાઈ આવે છે. સુધરાઈ સજા અને ગામપંચના બંધારણો સરખાવીએ તથા ખેડૂત અને ખીનખેડૂત બધાં એકજ સરકારનાં સરખા માનીતા પ્રજાજન હિંચે એવો આજસુધીનો પ્રજાનો ભાવ ધ્યાનમાં રાખીએ તો આ ફરમાન ઉપરથી પ્રજાના બે ભાગ પડતા દેખાઈ આવે.

ઉપજ ખર્ચના આંકડાઓ જોઈને પણ પ્રજા હેબતાઈ જાય. સં. ૧૯૪૮ માં રાજ્યની ઉપજ રૂ. ૨૪,૯૪૦૦૦, સં. ૧૯૪૮ થી ૧૯૬૭ ની સરેરાશ ૨૦ વર્ષની વાર્ષિક ઉપજ રૂ. ૨૮,૧૨,૦૦૦,

સ. ૧૯૬૮ થી સં. ૧૯૭૫ સુધીમા સરેરાશ રૂપીઆ ૪૭,૬૫,૦૦૦ અને સં. ૧૯૭૬ થી ૭૮ માં રૂ. ૬૦,૪૬,૦૦૦ અને અનુક્રમે ખર્ચ રૂ. ૨૧,૧૦,૦૦૦, ૨૪,૮૦,૦૦૦, ૪૦,૨૦૦૦૦, અને ૬૨,૫૪,૦૦૦ નું થયું છે. આ ઉપરથી જોવાશે કે નવા વહીવટમા તરતના આગલા વહીવટ કરતા ઉપજમા રૂ. ૧૩,૦૦,૦૦૦ નો અને ખર્ચમા રૂ. ૨૨,૦૦,૦૦૦ નો વધારો થયો છે. જુની દબ્બના વહીવટના આકડાઓ સાથે તો આ બે આકડાઓ સરખાવીજ કેમ શકાય ? ટકામા આકડા જોઈએ તો નવા વહીવટમા ઉપજમા ૧૦૫ ટકા ખર્ચ થયો છે અને તેની તરતના આગલા વહીવટમા ૮૭ ટકાનો હતો. આ આકડાઓ જોઈ ખર્ચ ક્યા ક્યા ખાતામા વધે છે તે વિચારવા પ્રજા બેસે છે તો રાજકુટુંબ, રિયાસત, મામુલી, પરચુરણ અને જાહેર બાધકામ ખાતાનો મોટો ભાગ આવે છે. શિક્ષણની સંસ્થાઓ કમી થતી જાય છે તેનું ભાન આવતા પ્રજા અકળાય છે. જે ખાતાઓના ખર્ચમા વધારો થતો જાય છે તેની પ્રજાની પ્રગતિ ઉપર સીધી થુ અસર થાય છે તેનો વિચાર કરતા કંઈ સૂઝકો મેળવી શકતો નથી વળા ઉપજ કરતા ખર્ચ વધતો જુએ ત્યારે કર બરનાર ગભરાય. પ્રજાનો દીર્ઘ કાળથી દંડ સરકાર બંધાઈ ગયો છે કે જુનાગઢમા, રાજ્ય અથવા પ્રજાને નૈમિત્તિક આફતોમાથી બચાવવાના પ્રસંગો સિવાય, ઉપજ કરતા ખર્ચ કદિ વધેજ નહિ. પણ આવી કોઈ આફત આવ્યાની પ્રજાને જાણ નથી થઈ. પ્રજાની કોઈ પ્રકારની ઉન્નતિ સાધવા હિલી થએલી યોજનાઓને ખાતર ખર્ચ વધુ હોય એમ પણ નથી લાગતુ. એટલે આ વધના ખર્ચથી તાત્કાલિક કે કાળાતરે લાભની આશાનો દિલાસો પણ પ્રજાને નથી રહેતો.

કોઈ જાણીજીજ્ઞને આવું કરે નહિ. રાજ્યની વર્તમાન અને ભાવિ સ્થિતિ વિશે નિયમિત સર્વપક્ષી વિચારણા ચાલતી હોય તો

આવું થવા પામે નહિ. વર્તમાન વહીવટના લક્ષ ઉપર જે આ વાતે ચોક્કસી રીતે રજુ થતી રહે તે તેમા સુધારો પણ થાય. પરંતુ જે પ્રજા પાસેથી રાજ્યનો ખર્ચનો ભરાય છે તેને આય-વ્યયના સાધનો અને કારણોના વાજખીપણાની સીધી ખાતરી મળ્યા કરતી હોય તે આ બધામા સરલતા વધે. અસાતિ ઓછી થાય.

પહેલા રાજ્યોમાં અધારપણેડો ઓઢી પ્રજાની સ્થિતિ જાતે જોતા; વેશ બદલી ટોળામા બળી જઈ વસતીમા બેળાતા; પીડિતોને પોકાર પરમારો પોતાના કાને પહોંચે તેવો પ્રબંધ રાખતા, ચારણ, બાદ, પારોટ, સાધ, ચુસાઈ, બાડ, બવાયા જેવા પ્રજાના જીવનમા નિરંતર બળી રહેનારાઓ દ્વારા જુદી જુદી રીતે લોકસ્થિતિથી બળપૂર્ણ થઈ જતા, પ્રજાની નાડ પારખી રાજ્યને જાહેર કરનાર વિશ્વસનીય દૂતો રાખતા. આજ આવું કંઈ રહ્યું નથી કંઈક હોય તો તે અસરકારક સ્વરૂપમા નહિ હોય. આજ તો છાપાની જેની તેવી વિગતો, રાજ્યમહેલ સાથે સબંધ ધરાવનારા નાના મોટા માણસોની તરંગી વાતો, નોકરોની પેટપીડાના બખાળાઓ, અને અગ્ર, બીર, દીન પ્રજાની ધુસપુસ વાતોમાજ લોકસ્થિતિનું ચિત્ર જોવાનું રહ્યું છે. આવી માહિતીઓથી કાંઈ વહીવટમા પ્રગતિકર સુધારાઓ રચી ન શકાય લોકોની વાતો લોકોના સાચા પ્રતિનિધિઓ દ્વારાજ સત્ય સ્વરૂપમા રજુ થઈ શકે

સૌરાષ્ટ્રનું સાર્વભૌમ, અમરણી, પ્રજાપ્રેમી રાજ્ય આનો વિચાર નહિ કરે ? દીલ યશે તો આજના પ્રજામતના યુગમા, જેનો વ્યવહાર ઉપયોગ ન દેખાય એવા પ્રેમના ભાવન-ધનનું ટકાઉપણું ક્યા સુધી ચાલશે ? પ્રજાના જીવન ઉપર સીધી મુજબ અસર ન કરે તેવા ઉચ્ચ અભિલાષો અને ઉચ્ચ અમીરી બલાર્ધ પ્રજાને ક્યા સુધી

આકર્ષી રાખી શકશે ? પ્રજાનું ભાવખ-ધન એકવાર હીલુ પડ્યું તો માત્ર બહારની મદદ કેટલી કામ લાગશે ? આવા પ્રશ્નો વર્તમાન વહીવટને અને પ્રજાને વિચારવા જેવા નથી ? આ બધાનો રાજ્ય અને પ્રજાની એકતા પૂર્વક વિચાર અને હિકેલ યાચ એવી આશા છે, તેની સફળતા માટે પ્રજાને પ્રાર્થના છે.

પ્રકરણ ૪ થુઃ આય-વ્યય.

આગળા ત્રણ પ્રકરણોમાં જુનાગઢમાં હાલ કરે જુલમો અને ભારે પ્રગતિના ચિત્રોની ગેરહાજરી, પ્રજામતની અસંગઠિતતા અને અવ્યક્તતા, વર્તમાન વહીવટમાં સુધારાનો અવકાશ અને આવશ્યકતા, અંશત જોવાયા. કંઈકે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ, રાજ્ય અને પ્રજાને સૂચનો થયા. શા માટે એ બધું થયું છે તે જાણવાની વિચારક વાચકો આશા રાખે. હવેના પ્રકરણોમાં રાજ્ય અને પ્રજાની વર્તમાન સ્થિતિનો જરા વધારે વિગતે વિચાર કરીએ અને એમાંથી વાચકની કારણજાણવાની હિંચ સંતોષાવાની આશા રાખીએ.

કોઈ પણ સંસ્થાનનું આય-વ્યય ખાતું રાજ્ય અને પ્રજા ઉપર બહુજ અસર કરે છે. મજુરપક્ષીય પ્રવાનમંડળે આ વાત એકવાર જાહેર રીતે જગતને સંભળાવી છે એ પક્ષે આશા રાખી હતી કે આપણા બીજા અદાજપત્રક (બજેટ)થી જે સખળ જામેલા વિરોધી પક્ષોનો પૂરો પગજય થઈ જશે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યના દુર્ભાગ્યે એ પરિણામ મુલતવી રહ્યું છે. જો કે જુનાગઢના વર્તમાન રાજ્ય બંધારણમાં આવા વિચારોને સ્થાન નથી, છતાં સત્ય તે સત્યજ છે, અને વહેલું મોકૂફ સત્યજ સ્થિર, સક્ષય થશે. આપણે એટલુંજ માનીએ કે કોઈ પણ રાજ્યના આય-વ્યયના અંગોમાંથી રાજ્ય-પ્રજાની સ્થિતિનું ખરું ચિત્ર જોઈ શકાય.

જુનાગઢના આ ચિત્રનો ઉત્ક્રમ ત્રિવિધ જીવન-વિધાનની કંપનાનું પરિણામ છે એ ચિત્રાનેખનનો આરંભ કુન્નાર અને તેને ઘાટ આપનાર જુની ઢબના, ગજવટનો નિખાનસ ગર્વ રાખનાર રાજાઓ અને કારભારીમંડળ છે. તેમાં રંગ પૂરનાર અને તેને મરોડ આપનાર બ્રિટિશ સરકારનો વાલી વહીવટ છે. તેને વર્તમાન સ્વરૂપ આપનાર

અંગ્રેજ શિક્ષકો અને સત્સંગીઓની અસરનો આપ પામેલ વર્તમાન વહીવટ છે.

સં. ૧૯૪૮થી આય-વ્યયનો પદ્ધતિસર નોંધલો વાર્ષિક વહીવટ જોઈ શકાય છે. એ સાલથી રાજ્યનાં આય-વ્યયનાં અંદાજ પત્રકો નિયમિત ધોરણે રખાતાં આવે છે. મને પ્રાપ્ત સાધનોમાં સં. ૧૯૪૮ થી ૧૯૭૮ સુધીનાં ત્રીસ વર્ષોના અંકડાઓ છે. બહુ ધમ્મણ છતાં સં. ૧૯૭૯ અને ૧૯૮૦ ના અંકડા મેળવી શક્યો નથી. એટલાં અધુરોપણાં માટે હું વાચકની પ્રારંભમાંજ ક્ષમા ચાહું છું, અને જે કાર્ડ સુભાગીને એ સુલભ હોય તેમને મ્હારી આ ઉણપ ઉડાડવાની પ્રાર્થના કરું છું.

આ ત્રણ દાયકામાં પહેલાં બેમાં જુની ઢબનો વહીવટ હતો. (સં. ૧૯૪૮ થી સં. ૧૯૬૭.) ત્રીજામાં આશરે આઠ વર્ષ બ્રિટિશ વાલી વહીવટ અને ત્રણેક વર્ષ વર્તમાન વહીવટ હતો. પહેલાં બે દાયકામાં રાજ્યને લયંકર કુખ્યાલો સામે લડતું પડ્યું હતું. સેના રખાની ગાડી તૈયાર કરાવી, બહાઉદ્દીન કોલેજની લગ્ન ધમારતનો ખર્ચ ઉઠાવી, વાઇસરોય સાહેબની મહેમાનગતી કરવાનું પ્રાપ્ત થયું હતું; બહેસ્તનશીન મુવરાજ શાહમદા સાહેબનાં લગ્નનો અને ઉત્તર-કાર્યનો ખર્ચ પણ એજ કાલાવધિમાં હતો. આમ આ સમયમાં નૈમિત્તિક ખર્ચો ઉઠાવવાના હતા, એટલું આ અંક-ચિત્ર જોનારે નજરમાં રાખવાનું રહે છે. સં. ૧૯૪૮ માં રાજ્યની ઉપજ રૂ. ૨૪,૯૪,૦૬૬ અને ખર્ચ રૂ. ૨૧,૧૦,૩૮૯ અને આ બે દાયકાનું સરેરાશ વાર્ષિક ઉત્પન્ન રૂ. ૨૮,૧૨,૦૦૦ અને ખર્ચ રૂ. ૨૫,૭૪,૦૦૦ હતું.

પછી પ્રજાનાં લાગ્યજાળે બ્રિટિશ વાલી વહીવટ આવ્યો. એ વખતે એટલે સં. ૧૯૫૭ માં રાજ્યની ઉપજ રૂ. ૩૩,૮૩,૭૭૮

અને ખર્ચ રા. ૨૪,૨૩,૯૮૫નો હતો. પછીના આઠ વર્ષના અરસામાં એટલે સં. ૧૯૭૫ સુધીમાં રાજ્યની સરેરાશ આવક ર. ૪૭,૬૨,૦૦૦ની અને ખર્ચ રા. ૪૦,૨૧,૦૦૦, નો હતો. આ આકાંક્ષાઓપરથી વહીવટ માટેની સમજણ અન્યાયી ન થઇ જાય તે ખાતર નિહાળનારે ધ્યાનમાં રાખવું કે ઉપજમાં રાજ્યના તોપાખાનાના સમયમાથી કંઈ રકમો આવી હશે, અને ખર્ચમાં મહા યુદ્ધના નિમિત્તે, ખીન્નાં દેશી રાજ્યોની પેઠે જુનાગઢને પણ સહેનસાહતની મૈત્રીને અંગે થયેલા ખર્ચનો સમાવેશ થયો હશે.

નવા વહીવટના તો માત્ર ત્રણ વર્ષનાજ આકાંક્ષા છે, તે એમને એમ જોઈએ:

સ. ૧૯૭૬-૭૭-૭૮, અનુક્રમે ઉપજ રા. ૬૨,૧૦,૦૦૦, ર. ૫૮,૬૪,૦૦૦. ર. ૬૦,૬૫,૦૦૦ અને ખર્ચ રા. ૪૮,૩૭,૦૦૦ ર. ૭૭,૫૫,૦૦૦ ર. ૬૧,૭૧,૦૦૦. આ આકાંક્ષાઓ ઉપરથી સમજણ દઢ કરતા પહેલાં જોનારે ધ્યાનમાં રાખવું કે નવા વહીવટના આરંભનાજ એ છે. આ સમયમાં રાજ્યને, રાજ્યપારોદ્ધણ, શાળા, યુવ-રાજનો જન્મ મહોત્સવ અને યુગધના ગવર્નર સાહેબનો સત્કાર એવા નૈમિત્તિક ખર્ચો ઉઠાવવાના હતા, સરખામણીની સરજતા માટે આ આકાંક્ષાઓ મુકીએ:

સ વત	આવ ર.	બચ ર.
૧૯૪૮	૨૪,૯૪,૦૦૦	૨૧,૧૦,૦૦૦
૧૯૪૮ થી ૧૯૬૭ સુધી સરાસરી	૨૮,૧૨,૦૦૦	૨૫,૭૪,૦૦૦
૧૯૬૮ થી ૧૯૭૫ સુધી સરાસરી	૪૭,૪૨,૦૦૦	૪૦,૨૦,૦૦૦
૧૯૭૬ થી ૧૯૭૮ સુધી સરાસરી	૬૦,૪૬,૦૦૦	૬૨,૫૪,૦૦૦

જુની ટકના એ દાયકાના કારભારમાં રાજ્યની આવકમાં ૧૨ ટકાનો અને ખર્ચમાં ૨૨ ટકાનો વધારો થયો. બ્રિટિશ વાવી વહી-

વટમાં બંને બાબુ ૯૦ ટકાનો અને વર્તમાન વહીવટમાં ઉપજમાં ૧૪૨ ટકા અને ખર્ચમાં ૧૯૬ ટકાનો વધારો દેખાય છે. બે બે દાયકાના અમલમાં પણ જે વધારો જુની દબના કારભારે કર્યો તે પછીના ખીજા બે સુધરેલી દબના એક દાયકાથી પણ ઓછા કારભારોમાં કરેલા વધારા પાસે તો કંઈ હિસાબમાંજ નથી. આ સ્થિતિ જોઈ પ્રજા જુની દબની નવાખી સરકારો અને જુના કારભારી મંડળને સંભારી સંભારી આંસુઓ પાડે અને સુધરેલી દબના કારભારોથી ધ્રુજે તેમાં કાંઈને નવાઈ નહિ લાગે.

પ્રજાની આખાદીને લીધે ઉપજ વધી હોય તો રાજ થવાનું છે, અને પ્રજાનું દિત સાધવા થયેલી ચોજનાઓને ખાતર ખર્ચ વધ્યું હોય તો વાદ વાદ કહેવાય. પણ આમ થયું છે કે નહિ તેનો આપણે વિચાર કરીએ.

રાજ્યે પ્રજાની માયાં દીઠ આવકની ગણતરી કદિ કરી હોય એવું જાણવામાં નથી. બ્રિટિશ ભારતમાં એવો પ્રયત્ન સરકારે તેમજ પ્રજાના અંગ્રેસરોએ કર્યો છે. ત્રીસ વર્ષ પહેલાં બ્રિટિશ ભારતમાં માથાદીઠ વાર્ષિક આવક રૂ. ૩૦ ને આસરેની ગણાઈ હતી. આજે આસરે રૂ. ૫૦ ની ગણવામાં આવે. સૌરાષ્ટ્રમાં આ આંકડાઓ એમને એમ માની ન લેવાય. બ્રિટિશ ભારતમાં માતખર ગોરા વેપારીઓ, ગોરા અને દેશી ઉદ્યોગપતિઓ, જમીનદારો અને ધંધાદારીઓ છે. સરાસરી કાઠવામાં આ બધાની આવક ગણી લેવામાં આવે. સૌરાષ્ટ્રમાં પ્રજાનું જીવન, બહુભાગે દુશ્વળ પ્રણાલી પ્રમાણે વીતે છે. ત્યાંની વસ્તીની માયાંદીઠ આવક બ્રિટિશ ભારતની પ્રજાના કરતા ઓછી હોવાનો સંભવ છે. છતાં માનીએ કે સૌરાષ્ટ્રમાં પણ તથા દાયકામાં માથાદીઠ આવક રૂ. ૩૦ ઉપરથી ૫૦ ની થઈ ગઈ છે, એટલે કે પ્રજાની વાર્ષિક માથાદીઠ કમાણીમાં ૬૬ ટકાનો વધારો થયો છે.

આની સરખામણીમાં રાજ્યની આવકમાં ૧૪૨ ટકા અને ખર્ચમાં ૧૯૬ ટકાનો વધારો મૂકીએ તો અનેક વિચારો આવે. જેને જેને જે જે વિચારો આવે તે જો બહાર મૂકે તો સત્ય તરવાઈ આવે. વસતીની ઉપજ વધે તો રાજ્યની આમદાની વધારવીજ એવો નિયમ ન જોઈએ. પ્રજાની આબાદી અને રાજ્યની ખરી આવશ્યકતાનાં પ્રમાણમાં આમદાની વધે એ વાજબી ગણાય. છતાં માનીએ કે વસતીની આવકનાં પ્રમાણમાં રાજ્યની આમદાની પૂરેપૂરી વધવીજ જોઈએ, તો જીનાગઢની આવક રૂ. ૨૫ લાખને બદલે ૪૨ લાખની વાજબી ગણાય. પણ રાજ્યને તો ૬૨ લાખની આવક થઈ છે. પ્રજાને કેાઈ ચતુર કારભારીઓએ ગોખાવી રાખેલું છે કે “લાઈ, સરકારના નશીબ મોટા છે !” એ શું ખરંજ હશે ?

ખર્ચની બાબતમાં સૌરાષ્ટ્ર ચોતાનાં સંતાનેને એક સાદી કહેવત શીખવે છે: “ખાપુ! પછેડી પ્રમાણે સોડ તાણુવી.” આમાં બદ્ધ મોટો અનુભવ અને હકું વ્યવહાર જ્ઞાન સમાયું છે. રાજ્યને “નશીબદારી” હોવા છતાં આ જ્ઞાન કંઈ કામ લાગ્યું હોય એમ જણાતું નથી. પ્રજાહિન માટે ઉપકારી હોય એવી કેાઈ મોટી યોજનાઓની ખબર મળી નથી. છતાં ત્રીસ વર્ષમાં જ્યાં ૧૯૬ ટકા ચાલુ ખર્ચ વધી જાય ત્યાં બચાવ માટે પ્રજાની પ્રાર્થના સિવાય બીજો શું ઉપાય છે ? આ લેખમાં આ વિશે ટીકા નહિ કરેતાં, વાચક ! આલો, આપણે પ્રજાની પ્રાર્થના કરીએ કે, હે દયામય ! દયાકર. સૌરાષ્ટ્રના સાર્વભૌમ અમલો દેશી રાજ્યને કરજ અને નવગણના ગર્કમાં ગમડતાં બચાવ ! બચાવ.

પ્રકરણ ૫ મું: ઉપજનાં સાધનો.

આગલાં પ્રકરણમાં આંચ-વ્યયનું સમગ્ર સ્વરૂપ જોયું. આ પ્રકરણમાં ઉપજનાં મુખ્ય મુખ્ય સાધનોના વિગતે વિચાર કરીએ. જમીન મહેસુલ, તરી-ખુશકી જગત, જંગલ, રેલવે, આબકારી: એ રાજ્યની પેદાશનાં મુખ્ય સાધનો છે. આ ઉપરાંત જોરતલબી, ન્યાય, સ્ટેમ્પ અને દરેક ખાતાને અંગે ચતી થોડી થોડી પેદાશો છે. જેને આ બધી વિગતો પૂરેપૂરી જોવાની ઇચ્છા થાય તેણે રાજ્યના વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલો જોઈ લેવા વિનંતિ છે. ધણી પ્રજા-જનો એ જુએ અને પોતાને માટે વિચાર કરતા શીખે એ ઇચ્છ છે. હું તો આ લેખમાળાના મૌલિક હેતુ પુરતીજ વિગતો આપી શકું તેમ છું.

જમીન મહેસુલ ઉપર ભરતખંડના કોષપણ જૂવિભાગની આવકનો મુખ્ય આધાર છે. જુનાગઢમાં રાજ્યની આવકનું એ મુખ્ય અંગ છે. એ આવક બહુ વધી છે. સં. ૧૯૪૮ માં રાજ્યને ઉપજનાં બધાં અંગોદ્વારા રૂ. ૨૪,૬૪,૦૦૦ થયા હતા. સં. ૧૯૭૮ માં માત્ર જમીન મહેસુલમાંથી રૂ. ૨૫,૦૭,૦૦૦ મળ્યા. સં. ૧૯૪૮ ના આ અંગના જુદા આંકડા મળતા નથી. છેલ્લા દશબાર વર્ષના ઉપસબ્ધ આંકડાઓ ઉપરથી અનુમાન બાંધવું જોશે. આ આંકડા-ઓ ઉપરથી, કુલ આવકના, ૪૦ થી ૫૦ ટકા આ ઉપજના ગણી શકાય. પરંતુ જુની ઢાળના વહીવટમાં આવકનાં બીજાં સાધનોની બહુ શોધ કે ખીલવટ ન થઈ હોય એમ માનીને સં. ૧૯૪૮ ની આવકમાંથી પુરા ૫૦ ટકા આ આવકના ગણીએ તો એ સાલમાં રાજ્યને એમાંથી આશરે રૂ. ૧૨,૫૦,૦૦૦ મળ્યા ગણાય. આપણે જોયું છે કે એ પછીના બે દાયકામાં રાજ્યની કુલ આવકમાં અંદાજે

૧૨ ટકાનો વધારો થયો છે. એટલે છેલ્લાં દશેક વર્ષમાં આ આવક ૮૦ થી ૧૦૦ ટકા વધારી એમ લાગે. ખર્ચ છે કે આગળ ભાગ-ખટાઈ અને વેરાનું ધોરણ હતું. બ્રિટિશ વાલી વહીવટ વીધોટીનું ધોરણ દાખલ કર્યું. મહા સુદની અંતર્યા જેતીની પેદાશોના ભાવ વધ્યા અને ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૪ ના વાર્ષિક વહીવટમાં જણાવ્યું છે તેમ (Improved management) સુધારેલી વ્યવસ્થા થઈ. આવકના વધારાનાં આ બધાં કારણો સૌને સ્વીકાર્ય હોય या નહિ, પણ આપણે એનું વાજબીપણું સ્વીકારી લઈએ. છતાં મહેસુલનો વધારો પ્રમાણ બદારનો નથી લાગતો ? વિચાર કરાવે એવો છે એમ તો કહીને લાગે, કારણકે જુની રજના વહીવટની ખેડૂત ઉપરનો પ્રેમ મનોમય હતો, તે સુધરેલા વહીવટમાં વાણીદાર બહુવાર બ્રહ્મ સલા કર્યો છે. જમીન મહેસુલનો આવો મોટો વધારો મહેસુલ આપનાર પ્રતિ ભારે પ્રેમ છે એમ વારંવાર ઉચ્ચારનાર વહીવટોથી કેમ થયો દશે ? એ વિચાર પ્રજાને મુંઝવે ખરો. જેતીની પેદાશોના ભાવો વધ્યા છે ખરા, કેઈ કેઈ સ્થળે ઓછા કિંમતીને બદલે વધારે મૂલ્યવાન પાકો ઉગતા થયા છે ખરા, પણ સાથે સાથે જીવન નિર્વાહના બધા પદાર્થોના ભાવ વધ્યા છે એ આપણે ધ્યાનમાં લેવું જોઈએ. જેતી કરવા માટે જોઈતાં સાધનોના ભાવ વધ્યા છે એ પણ લક્ષ બદાર નજર રખાય. ખેડૂત પોતે જ પાક ઉગાડતો હોય તે એક યા એ ચાર પદાર્થો ઉપરજ જીવન નિર્વાહ ન કરી શકે એ પણ આપણાથી ન જૂલાય. અને જેતીના વિસ્તાર માત્ર ૧-૬૬ ટકા વધ્યો છે એ પણ ગણતરી બદાર ન રખાય. આમ વિગતેથી વિચાર કરતાં મહેસુલનો વધારો પ્રમાણ બદારનો દેખાય.

સં. ૧૯૪૮ ના છુટા આંકડા કેાઠપણુ વિગતના મહારી પાસે નથી, પણ સં. ૧૯૬૮ થી છે, એટલે હવે પછી આવકની વધવટની

સરખામણી એ સાલની સાથેજ કરવાનું રાખ્યું. કારણ કે એ બધાનું પ્રમાણ અનુમાનવામા ભૂત થવાનો ભય છે, અને આપણે સત્યને વધારેમા વધારે વળગી રહી દરેક બાબતનો વિચાર કરવાનો છે.

તરી-ખુશકી જગાતનો બોલો અપ્રત્યક્ષ છે, પરંતુ એ બોલો ઉઠાવનાર તો રૈયતજ છે એ સમજાવવા માટે કંઈ શબ્દોની જરૂર નથી. મં. ૧૯૬૮ માં આ માધનદારા રાજ્યને રૂપીઆ ૩,૧૨,૦૦૦ મળ્યા હતા. સં. ૧૯૭૮ માં રૂ. ૬,૯૩,૦૦૦ મળ્યા. એટલે બમણા કરતા કંઈક વધારે બોલો એક દાયકામા થયો. આ આકડાઓ વિચારતા ધ્યાનમા રાખવું કે આમા સંસ્થાનને કેટલીક રીતે બ્રિટિશ ધોરણને અનુસરવું પડે છે. સૌરાષ્ટ્રની જુદી જુદી રેલવેના અને બંદરોના સ્વાર્થોની અથડામણીની અસરોને પણ ભૂલવાની નથી. એટલે આ બોગની વૃદ્ધિ માટે માત્ર જુનાગઢના વહીવટનેજ જવાબદાર ગણી ન શકાય. છતાં પ્રજાને તો સહેવાનું રહે છે તેનો વિચાર ભૂલાવો ન ધટે.

આબકારીની આવકમા મીઠુ, ગાળો, તમાકુ, અરીસુ, દારૂ વગેરેમાથી થતી પેદાશ ગણાય છે. મીઠું પ્રજાની અનિવાર્ય જીવન નિર્વાહની આવશ્યક વસ્તુ છે, અને ખીજી ચીજો ધૂણારપદ તેમજ ત્યાજ્ય છે આ ખાતાની આવક સં. ૧૯૬૮ માં રૂ. ૮૬,૦૦૦ હતી ત્યાંથી વધીને મં. ૧૯૭૮ માં રૂ. ૨,૨૪,૦૦૦ સુધી પહોંચી. એટલે ઉપજના આ ધૂણ અને ત્યાજ્ય સાધનોદ્વારા એક દાયકામા ૧૬૦ ટકાનો વધારો મેળવ્યો. જે રાજ્યમા ગજવંસ મીઠાનું મૂલ્ય ચેવામા ધર્મશૂય માને, જ્યાં રાજ્ય અને પ્રજા દારૂને નાપાક અને નિષેધ માને, અને વ્યસનોને વશ થવામા ધર્મને વિહિસ થતો માને,

ત્યા આ આકાશમાં જોઈ અપાર દુઃખ થાય તેમ છે. દેશની દુર્દશા નિરાશ કરી મૂકે એવી લાગી જાય છે. આના ઉપર ટીકા ન હોય. માત્ર વહીવટને અને પ્રજાને પ્રાર્થના !

જંગલની બાબતમાં જુનાગઢ ઉપર કુદરતની હારે કૃપા છે. ગીર અને ગિરનાર મળી આશરે ૬૦૦ ચોરસ માઇલમાં એનો વિસ્તાર છે. સાગ, સાજડ જેવા ધમારતી લાકડાં, અનેક પ્રકારના બાળવાના લાકડા, રંગકામ માટે ઉપયોગી વનસ્પતીઓ, ઔષધિઓ અને ધામધી પ્રજુએ એને ભરી મૂક્યું છે. સં. ૧૯૬૮ માં એની પેદાશ, ધામની સખ્ત તંગીને લીધે, રૂ. ૨,૨૪,૦૦૦ ની આવી હતી તે મં. ૧૯૭૮ માં રૂ. ૧,૧૬,૦૦૦ ઉપર આવી ઉભી છે. દાયકામાં આ પેદાશમાં જીવ જેવી વધવટ નથી થઈ. વિદ્વાનની મદદથી પ્રયત્નો થાય, આવશ્યક મૂદી એ ખાતે રોકી રાખાય, અને રાજ્યની પેદાશ રૂપત પાસેથી વધારવાને બદલે કુદરતે આપેલા સાધનને ખીલવીને કરવાની વૃત્તિ વધારે સતેજ થાય, તો આ જંગલને સોનાની ખાણ બનાવી રાજ્ય એમ લાગી આવે. ધાસની મોલવારી લગભગ ચાલુ રહેતી હોવા છતાં, ઉઘોમો વધારવાની ચોક્ખી સમજાય તેવી જરૂરીઆતો દેખાવા છતાં, મૂટી ઉભી કરવા માટે જોઈએ તે કરતાં વધારે રાજ્યની આબરૂ છતા, આ દિશામાં અધિક પ્રયત્ન કેમ નહિ થતા હોય ? લગભગ બધા ખાતાની-રે ન્યાય ખાતાની પણ પેદાશ વધી શકે, ત્યારે જંગલની આવક, ચીજોના ભાવો વધવા છતા કેમ નહિ વધતી હોય ?

રેલ્વે રાજ્યને બહુ મોટી આવક આપે છે. સં. ૧૯૬૮ માં તેની આવક રૂ. ૬,૭૩,૦૦૦ ઉપરથી વધીને બ્રિટિશ વાલી વહીવટમાં રૂ. ૧૨,૯૯,૦૦૦ સુધી મધ, અને મં. ૧૯૭૮ માં રૂ. ૧૩,૧૯,૦૦૦ને આકાંક્ષે પહોંચી. વહીવટમાં વધારે કુનેદ અને ત્રેવડ આવે તો આ

ખાતાંનો ચોકખો નફો અધિક થવા સંભવ છે. ચોકખી પેદાશનો વધારો બતાવતાં ખાતાં વિષે પણ ન્યારે હું આમ લખું છું ત્યારે સંભવ છે કે કેટલાકો મને વિફરી ગયેલો અથવા ગમાર કહી મહારા કાન ઉમેરવા તરતજ રોપલર હાથ લંબાવે. હું તો તેમની પાસે પણ મહારાં કારણો રજુ કરી દઉં. યુદ્ધને ક્ષીધે રેલવેના દરો વધારવા પડ્યા. સરકારે તેમ થવા દીધું. જુનાગઢ : રેલવેને પણ તેનો લાભ મળ્યો. સં. ૧૯૬૮ સુધી જુનાગઢની સ્વાંગ રેલવે માત્ર ૬૭.૩૦ માઇલની હતી. જેતલસર-રાજકોટ લાઇનમાં ૬ આની લાગ હતો. સં. ૧૯૭૮ ની સાલમાં સ્વાંગ રેલવેની લંબાઇ ૧૪૦.૪૬ માઇલની થઇ. તેથી ઉપજમાં લગભગ બમણો વધારો થાય તેમાં કંઈ બહુ નવાઈ નથી. કડક ધોરણે આકડા સરખાવવા હોય તો રેલવેના દરમાં છેલ્લાં કેટલાંક વર્ષોમાં થયેલા ભવંકર વધારાથી આવેલી પેદાશ, કુલ આવકની રકમમાંથી બાદ કરી દેવી જોઈએ. એમ કરી સરખામણી કરીએ તો ?

કુનેહ તથા ત્રેવડ વધારવાની જરૂરનાં આ સિવાય પણ કારણો છે. જુની ઢગના વહીવટમાં રેલવેની આવક રૂ. ૫,૩૪,૭૫૪ અને ચલાવવાનું ખર્ચ (Working Expenses) રૂ. ૨,૭૨, ૨૧૭નું હતું. સં. ૧૯૭૮ માં આવક રૂ. ૧૨,૯૧,૮૬૭ અને ખર્ચ રૂ. ૭,૫૭,૧૧૩ થયું. (આ આંકડાઓ ઉપજ ખર્ચનાં પત્રકોમાંથી નહિ પણ રેલવેના વહીવટનાં પ્રકરણોમાંથી લીધેલા છે.) ૧૧ વર્ષમાં આ રીતે આવકમાં ૧૪૧-૮ ટકાનો વધારો થયો છે ત્યારે ખર્ચમાં ૧૮૪ ટકાનો ઉમેરો થયો છે. સામાન્ય રીતે આલોગિક અને વાણિજ્ય ખાતાંનો વિસ્તાર વધે ત્યારે ખર્ચનું પ્રમાણ ઘટવું જોઈએ તેમજ પેદાશમાં વધારો થવો જોઈએ. આથી હિતરૂં થાય તો વિસ્તાર વધારવામાં કંઈ લાભ નથી. હાનિજ ગણાય.

રેલવેના વહીવટની આટલી ઝીણી નજરથી તપાસ કરવી પડે છે, કારણ કે સંસ્થાનની રેલવે બાધવા, પ્રજા પાસેથી લેવાતી આવક-માધીજ, મૂડીની ગોઠવણુ યષ્ટ છે. સંસ્થાનના ખજાનામાં મુઠીનો સંચય થાય તેનો લાભ પ્રજાને મળવો જોઈએ. પછી તે કરના ધટાડા રૂપે હોય, વાણિજ્ય અને ઉદ્યોગોને મદદ કરવા રૂપે હોય, ખેતીને આનાદ કરવાના સાધનોને સસ્તા કરવા રૂપે હોય, શિક્ષણ અને વૈદ્યક ખાતાના વિસ્તાર રૂપે હોય કે ગમે તે રૂપે હોય પ્રજા અને વહીવટના ધ્યાનમાં આ વાત રહે તેમાં નીતિ અને ન્યાય જળવાય

સ્ટેમ્પની આવક સ. ૧૯૬૮માં રૂ. ૪૬,૨૦૦ ઉપરથી વધીને સ. ૧૯૭૮ માં રૂ. ૧,૯૧,૪૩૯ થઈ. આવકો વધારો કેમ થયો? હશે? શું એક દાયકામાં પ્રજા સ્ટેમ્પનો વપરાશ બમણા કરતા પણ વધારે કરતા શીખી ગઈ હશે? આડકતરી રીતે પ્રજા પાસેથી વધારે નાણા મેળવવા સ્ટેમ્પનો વપરાશ પરાણે વધારે થાય તેવી વ્યવસ્થા થઈ હશે? છેલ્લું કારણ સાચું હોય એમ લાગે છે. ઇ. સ. ૧૯૧૩-૧૪ ના વાર્ષિક અહેવાલમાં આ સંબંધમાં લખ્યું છે કે વ્યવસ્થિત પદ્ધતિ કરવાથી સ્ટેમ્પનું વેચાણ વધારે થયું. (Larger sale of stamps according to regularised procedure.) કદાચ આવસ્થકતાને ક્ષીધે આમ કરવું પડ્યું હશે? એ આવસ્થકતાની નીતિમતા માટે રાજ્યે અને પ્રજાએ વિચાર કરવા જેવું નથી?

સૌરાષ્ટ્ર પોસ્ટ રાજ્યની શોખા અને સ્વાતંત્ર્યનું એક ચિહ્ન છે. આ ખાતાની પેદાશ જીજ્ઞાસુ ધરી છે. આ ઉપયોગી ખાતાને વધારે વપરાશમાં મૂકી તેમાંથી પેદાશ વધારવાનો કોઈ માર્ગ શોધાવાનું કેમ જણાતું નથી?

જેર તલબી જુનાગઢનાં સ્વાતંત્ર્ય અને સૌરાષ્ટ્રીય સાર્વભૌમત્વની જીવંત સાહદત છે. સમ્રાટ સત્તા સાથેના સંબંધને લીધે આ આવક મર્યાદિત બની છે. પ્રજાની પાસેથી વધારે પૈસા લેવાય છે તેમ જોરતલબી ભરનારાં રાજ્યોની પેદાશના વધારામાંથી આ આવકમાં વધારો થવો વાજબી ગણી શકાય. નામદાર નિઝામ સરકાર સમ્રાટ સત્તા પાસેથી પણ પોતાનો હક પાછો મેળવવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. નામદાર ગાયકવાડ સરકાર તરફથી પણ આવો પ્રયત્ન થતો હોવાની વાતો ભોંકો કરે છે. જુનાગઢ આ સંબંધમાં કંઈ વિચાર ન કરી શકે? જો એ થઈ શકે તો રાજ્યની શોભા અને સત્તા વધે. આ સંબંધોનું કોઈકું કેવું છે તે પણ જાણતી ન હોય તેવી પ્રજા તરફથી આવો વિચાર કેમ કરવો તે વિશે કંઈ કહેવાય નહિ. વહીવટ વિચાર કરતોજ હશે. નહિ તો કરે.

ઉપર આપેલી વિગતોપરથી કોઈને પણ સમજાશે કે આવકમાં વધારો પ્રજાની સપ્રમાણ આજ્ઞાદીને લીધે નહિ, રાજ્યની કુતેહ કે ત્રેવડને લીધે નહિ, ઉદ્યોગોની સ્થાપના કે ખીલવણીને લીધે નહિ, પણ જમીન મહેસુલમાં ભારે વધારો થવાથી, પ્રજાની જુરી આદતો અને આવશ્યકતાનો લાભ લેવાથી, રેલ્વેના દરમાં મોટો વધારો થવાથી અને રોમ્પને લગતાં ધોરણનું કડકપણું વધારવાથી થયો છે.

પ્રજાએ અને રાજ્યે સાથે મળી સ્થિતિનો મંજીર વિચાર કરવાનો વખત આવી લાગ્યો છે એમ કોને નહિ લાગે ?

મકરણ ૬ કુંઃ અર્ચના માર્ગો.

એકંદર અર્ચનો વધારો જાંબીર વિચાર કરવા જેવો છે એમ આમળ કહ્યું છે. સાધારણ અર્ચ, ઉપજ કરતા વધે તેમથી બહુવિધ મુશ્કેલીઓ જન્મે આ સાદી સમજને સ્વીકારાવવા વધારે શબ્દોનો ઉપયોગ કરવાથી સામાન્ય માણસોની પણ મરકરી થવા જેવું મણાય. માત્ર એટલું જ બમ થશે કે રાત્રીની દૃષ્ટિએ પણ આ બાબતમાં વધારે વિવેક જળવાય તેમાં દિન છે અર્ચની વહેંચણી પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટિએ જોઈએ તો નરી નિરાશા જ મને મુદાની કેટલીક વિગતોના આકાશમાં ઉતારી એ વિષે આ પ્રકરણમાં વિચાર કરીએ.

આતેખનના હેતુ પગલે અર્ચના ખાતાઓના અનેક ભુથ બને આ લેખાવડીના દેવને અનુમરતા તેના ત્રણ નિગળા વિભાગો બની જાય છે (૧) પ્રગળા નિલગ્નન સાથે સીધા દિન સબધ ધરાવનાર (૨) રાત્રીના નિશાવ અને રક્ષણને લમત (૩) પ્રગળાનપર જેની મીઠી ને સઠ અજ ન સમજી રમાય તેવા ખાતા. પહેલામાં સિદ્ધિશુ અને વૈત્તક એ બે ખાતા છે બીજામાં સામાન્ય વહીવટ, ન્યાય, પોલીસ, દર-ર, કામગીર, જમીનભાડુ અને ખાસો, જરીશી, રાજસ્થાનિક સુખાઓ પ્રમાણે આપવાની ગકમો, પેનશન પગલી-ફાળા, રેલવે, બંદર, જહાન, આગકાગી, ટેમ્પ, બાજ-વગાવ, છાપખાતું, સૌરાષ્ટ્ર, દપાત, બહુલી, અને, વરાડ એવા ૧૬ ખાતાઓ છે, ત્રીજામાં ગાંડુમ્મ, અમીગાં, મામુલી, ગ્યાસન, બાદે બાધમામ અને પર સુણ મળી ૬ ખાતા મણાય.

મ. ૧૮૬૮ થી ૧૯૭૮ સુધીના ૧૧ વર્ષના ત્રિતવાર આકાશમાં મળી શકે છે એની આગળના મ્હારી પાને નથી જેને મળી શકે તે મહેજાની કમી એ અગાપલું દૂર કરે તો સમજણ વધારે

ચોકળી થઇ શકે. એકાદશ વર્ષના આ કાલાવધિમાં પ્રથમનાં આઠ વર્ષ બ્રિટિશ વાલી વહીવટનાં અને પછીનાં ત્રણ વર્તમાન વહીવટનાં છે.

આંકડાઓ ઉકેલવામાં અને તેમાંથી અર્થબોધ શોધવામાં માણસ ઘણીવાર કંટાળે છે, પણ એની રજુઆત વિના છૂટકોજ નથી. માટે વાચકને કંટાળો આપવા માટે અને લેખની વધારે જગ્યા રોકવા માટે માશી માગી જરૂરના થોડામાં થોડા આંકડાઓ નીચે ગોઠવું છું.

અર્ચ ખાતું. સં. ૧૯૬૮થી સં. ૧૯૭૫ સં. ૧૯૭૬થી સં. ૧૯૭૮

૧ કુલ અર્ચ.	૨૧. ૩,૨૧,૭૫,૨૧૫	૧,૮૭,૯૩,૮૪૯
૨ શિક્ષણ, વૈદક	૧૫,૧૨,૨૭૭	૭,૬૮,૦૩૪
૩ રાજ કુટુંબ.	૨૩,૨૨,૬૧૦	૨૫,૮૮,૧૧૧
અમીરાત.	૨,૨૬,૮૮૮	૭૪,૩૧૨
મામુલી.	૫,૨૮,૪૯૯	૩,૦૮,૬૨૨
રયાસત.	૧૭,૬૩,૬૯૨	૧૨,૧૮,૫૧૬
જાહેર બાંધકામ	૬૦,૮૫,૪૬૦	૨૭,૨૭,૧૨૧
પરચુરણ.	૨૩,૭૩,૫૨૫	૨૫,૭૬,૦૪૮

શિક્ષણ અને વૈદકને હિસ્સે મૂળથીજ બહુ ઓછા ટકા મળતા રહ્યા છે. ઉપજ અને અર્ચના વધારાના પ્રમાણમાં આ ખાતાં-ઓને વધારો નથી મળતો. એ કુલ અર્ચ ઉપરથી ન્નેષ ચકાશે. પહેલાં આઠ વર્ષમાં શિક્ષણ ખાતે ૪.૭ ટકા અને વૈદક ખાતે ૨.૪ ટકા, કુલ અર્ચમાંથી મળ્યા છે. આ નાનો હિસ્સો પણ પછીનાં ત્રણ વર્ષમાં ધરીને ૪.૨ ટકા અને ૨ ટકા બની ગયેલ છે. બાપુ ! દિમ તો રીંગણી ઉપરજ હોય !

રાજકુટુંબનું આગલા આઠ વર્ષનું સરાસરી વાર્ષિક ખર્ચ
 રૂ. ૨,૬૦,૦૦૦ નું છે. પાઠગથી ત્રણ વર્ષમાં રૂ. ૮,૬૨,૦૦૦ નું
 થયું છે એમ્મે આ ખાતામાં ત્રણ વર્ષમાં ૨૦૦ ટકાને આસરે
 વધારો થયો તખ્તનસીન થયા પછી કોઈ પણ રાજનું અને રાજ-
 કુટુંબનું ખર્ચ જરૂર વધે બીજે કોઈ કોઈ સ્થળે આના કરતા
 પણ વધારે ખર્ચ થતું સહજાવ છે વળી જેનું કુ ધણીપદ સ્વીકારે,
 જેના નિમકથી મ્હારો બાલપિંડ ચોપાયાનો એકરાર કરે, જેનું તખ્ત
 અને વરા અમર રાખવા ઇશ્વરને પ્રાર્થના કરવામાં મ્હારો ધર્મ
 સમજી અને જેના હકેકે કાયમ ગખવાની ચરતે થતી હોય
 તેવીજ પ્રજાનીય પ્રવૃત્તિઓમાં સામીલ રહી ચકાય એવી માન્યતા
 ધરાવુ, તેમની આવી અગત બાબત ઉપર મ્હારાથી અર્ચા કેમ
 કરાય ? કહે તો મ્હારી ગજબાસિ કુલાવ, કું લુણુ હરામ દેખાઉ,
 ન કહે તો રાજ્યદ્રોહી-પ્રજાદ્રોહી-આત્મદ્રોહી દેખાઉ આ સ્થિતિ
 વિષમ છે એ વિષમતામાંથી એન્જ માર્ગ દેખાય છે કે ખુલ્લે
 સરખારથીને આકડાઓ વિચારવાની ચરજ મુભડે, એ ચરજમાં
 સામીલ રહેવાની પ્રજાને અને કારભારીમંડળને વિનંતિ કરે, અને
 નિવેદન કરે કે આ વધારો ઉપજ અને ખર્ચના એન્જ વધારાના
 પ્રમાણમાં વધારે છે

ન્યાસત ખાતું મોટે ભાગે, રાજ્યની સગવડ, શૈક્ષા અને
 સુખચેનને લગતું છે એમાં થતો વધારો પ્રજાના હિત ઉપર કહ
 દેખીતી અસર કરે નહિ આગલા આઠ વર્ષોની સરાસરી વાર્ષિક રકમ
 ન્યારે રૂ. ૨,૨૦,૦૦૦ ની થાય છે ત્યારે છેલ્લા ત્રણ વર્ષમાં તે રૂ.
 ૪,૦૬,૦૦૦ ની થઈ ગય છે સીધા પ્રજા હિતના ખાતાઓમાં પ્રમા-
 ણસર ખર્ચ ન થતા કાષ્ટકુષ થાય, ત્યારે આના ખાતામાં લગભગ
 બમણો વધારો થતો જોઈ પ્રજા જરૂર મુજાવ અને એવા વધારાને

પહોચી વળવાના આવશ્યક વિધિઓ યોજવા અને અમલમાં મૂકવા જતા વહીવટની મુઝવણી પણ વધી જાય.

મામુલી અને પરચુરણ ખાતાઓમાં સમાતી ખર્ચની વિગતો વિશે સામાન્ય પ્રજાજન થોડુંજ જાણી શકે છે, એટલે ઉપલકરીતેજ તે વિશે વિચાર બાધે. આમાં ખેરાત, મેમાનદારી, ભેટ-સોગાત, પોશાક-પાધરી જેવી વિગતો સમાતી હશે. ખેડૂતોને મુશ્કેલીના પ્રસંગોએ અપાતી માફી અને મદદ પણ વખતે આ ખાતામાં આવી જતી હશે. છતાં પરચુરણ ખાતાનો વધતો ખર્ચ ચોકાવે તેવોજ કહી શકાય, કારણ કે આગલી સરાસરી રૂ. ૨,૬૬,૦૦૦ ઉપરથી વધી રૂ. ૮,૫૮,૦૦૦ સુધી આવી પહોચી છે, અને મામુલીમાં થયેલા વધારા પણ નરી આખે દેખાય તેવો છે.

જાહેર ખાંધકામને સામાન્ય રીતે પ્રજાહિતનું ખાતુ ગણવામાં આવે છે. એ ખાતે મોટી રકમો ખર્ચાય છે. તેની વાતો જાહેર બાપણોમાં ભેવાય છે. પરસ્પર પ્રશંસા ઉચ્ચારવાના પ્રસંગોએ તેની સ્મૃતિઓ તાજી થતી રહે છે. ભોળા પ્રજા અને ખર્ચની વિગતોથી અજાત જનો તેમાંથી રાજ્યની પ્રજાહિત-બુદ્ધિનું માપ કાઢે છે. પણ નીચે ખર્ચના વિગતવાર આકડાઓ આપુ છું તે જોયા બાદ આ ખાતાને મ્હેં જે વર્ગમાં મૂક્યું છે તે વાજખી છે કે કેમ, તેનો વાચક સ્વતંત્ર વિચાર બાધે. આકડાઓ વિચારતી વખતે ધ્યાનમાં રાખવાનું કે સં. ૧૯૬૮ અને ૧૯૭૩ ના આકડાઓ મહારી પાસે નથી, તેમજ સં. ૧૯૭૭-૭૮ ના મોટરકારના ખર્ચના આકડાઓ છુટા મળતા નથી, એટલે થોડીક અટકળનો ઉપયોગ ફરજિયાત કરવો પડ્યો છે.

અગીઆર વર્ષમાં આ ખાતે આશરે રૂ. ૯૦,૦૦,૦૦૦ ખર્ચાયા છે. તેમાંથી ૫૦,૦૦,૦૦૦ થી વધારે મકાનોમાં, ૧૩,૦૦,૦૦૦

૩૯૩' જુનાગઢ.

થી વધારે રસ્તાઓ ઉપર, ૬,૦૦,૦૦૦ આશરે પાણીની ભેગવાઈ કરવામાં, ૧૫,૦૦,૦૦૦ થી વધારે બંદરના મુદારામાં, ૩૦,૦૦૦ વિજ્ઞાની રોશની માટે અને ૨,૫૦,૦૦૦ મોટરકારો પાછળ, ૩૦,૦૦૦ ટેલીફોનની સગવડમાં અને માત્ર ૧૩-૧૪ હજાર ઔદ્યોગિક શિક્ષણના પ્રશ્નમાં વપરાયા છે.

જુનાગઢની મોટી ઇસ્પીનાલ, કોઈક દવાશાળા અને ગણીગાંડી શાળાઓને બાદ કરતાં બાકીની રકમ જુનાગઢ, વેરાવળ અને ખીજે સ્થળે મહેસો, બંગલાઓ, અને ઉતારાઓનો ઠંકારો જમાવવામાં વપરાઈ છે. આ મકાનો કરી લીધાથીજ છૂટકો નથી; મિલકતોની ચોક્કી માટે, સરંજામ માટે, બાગ બગીચા અને રસ્તાઓ માટે, અને તેને દુરસ્ત રીતિમાં રાખવા માટે પાછું ચાલુ ખર્ચ વધારતા રહેવું જોઈએ છે. લાખોને ખર્ચે, બાદશાહી ટંબે બાવિલા જુના રાજમહેસો, કચેરીઓ, હરબારગઢો અને ઉતારાઓ મોજુદ હોવા છતાં, તેમજ ખીજ બાલુ અનેક ઔદ્યોગિક આવશ્યકતાઓ ઉમેરી હોવા છતાં, પ્રજાના પરસેવામાંથી પ્રાપ્ત થતો ખર્ચનો આવી રીતે ઉપયોગમાં લેવામાં કેને કદાપણ કે શોભા લાગશે? કશુંકે જરૂરનારોને આની સમજ આવતાં કેટલી ગ્વાનિ થતી હશે? રસ્તાઓ ઉપર ખર્ચાતી રકમો વિશે પણ અનેક વિચાર-ણીય પ્રશ્નો ઉઠે. રાજધાની અને પરાંના રસ્તાઓ અને જેના ઉપર મોટર અને ધોડામાડીઓ ચલાવવાની હોય તેવા રસ્તાઓ સિવાયની ગામડાની શિથિલ વિથિલ માડાવટો અને પાદરો પાછળ આમાથી કેટલી રકમ ગઈ હશે? રાજ્યની આબાદીની દ્રષ્ટિએ આમ થવું ન જોઈએ? જો એક બાલુ વિજ્ઞા, મોટરકાર અને ટેલીફોનના આકડાઓ રાખીએ અને સામેની બાલુએ ઔદ્યોગિક શિક્ષણના આકડાઓ રાખીએ અને તેમાંથી રાજ્યના પ્રગતિલ જુદિની શોધ કરીએ તો શું પરિણામ આવે?

જુનાગઢની જૂમિ, ડુંગરો, નદીઓ, બંદરો, જંગલ અને રૈયતની સાહસિકતા તેમજ ઉદ્યોગશીલતા ધ્યાનમાં રાખીએ, પ્રજાની આબાદીમાં રાજ્યની આબાદી સમજીએ, અને અર્ચના પરિણામે, જેના પૈસો હોય તેને લાભ મળે તેમાંજ નીતિ અને ન્યાય માનીએ, તો આ રકમો જુદી રીતેજ ખરચાવી જોઈએ. ઉત્પન્નનાં સાધન અને શક્તિની ખીલવણી પાછળ આ રકમ ખરચાય તો ? રાજ્ય અને પ્રજા બંનેને આ વિષય મનનીય નથી ?

ખેરાત અને આતિથ્યની પાછળ પણ મોટી રકમ ખરચાય છે. એમાં રાજ્યની મહત્તા અને ઉદારતા જોટલાં રૂપિયા છે તેટલોજ રૂપિયા અવિવેક છે. અતિથિ દેવો મલ્લ જેવું સૂત્ર જીવન વિધાનમાં પૂરેપૂર્ણ ઓતપ્રોત કરનાર અને ગામનાં પણ પક્ષીઓને પાળવામાં પણ ધર્મરક્ષણ જોનાર હિન્દુઓ તેમજ મુસલમાનો આ સંબંધમાં કંઈ વાંધો જોઈ શકેજ નહિ. એમાં તો પોતાના દ્રવ્યનો સદુપયોગજ માને. પરંતુ દાન અને આતિથ્યમાં વધારે વિવેક રહે એમ તો જરૂર છે. મરજીઆત અને ફરજીઆત ખેરાતની રકમ છેલ્લાં દશ વર્ષમાં આશરે રૂ. ૧૫,૦૦,૦૦૦ દેખાય છે. તેમાંથી જુનાગઢ નહિ પણ સોરઠ પ્રાંતની હદમાં તો માત્ર રૂ. ૧,૨૫,૦૦૦ અપાયા હોય એમ તારવી શકાય છે. વધારે નિરાશાજનક તો એજ લાગે કે વર્તમાન વહીવટની સ્થાપના પછી તો બહુ જુજ રકમ આ રીતે વપરાઈ છે. બાકીની રકમો જુનાગઢની નહિ, સોરઠની નહિ, પણ સૌરાષ્ટ્રની હદ બહાર ગઈ છે.

રાજ્યની હકુમતમાં હિન્દુ મુસલમાનોનાં અનેક તીર્થસ્થાનો છે, અનેક ધર્મોદા ખાતાંઓ છે, અનેક શાળાઓ અને વિદ્યાર્થીગૃહો છે, છતાં રાજ્યની દાનવૃત્તિ સંતોષવા સૌરાષ્ટ્રની બહારની અને કોઈ કોઈવાર તો ભારત વર્ષની બહારની સંસ્થાઓનો આશ્રય લેવો પડ્યો

છે! દાનપાત્ર મંસ્થાઓમાં વીલીંગ્ટન રપોર્ટ'સ કલગ, કેકેન્ટ
ભ્રમખાના, અને ઘોડાની ચારતો જેવી માતમર લેકિના મેજશોખની
મંસ્થાઓ બ્રહ્માઈ નથી! જ્યારે પ્રજાને દેવે વસી રહેલ ભાવનગરનું
દક્ષિણા મુર્તિભવન, ઘોડાક શુદ્ધિમાન જીવાનોના સાચા નિરવ
આત્મભોગથી આખા ગુજરાતમાં અનુપમ થઈ પડેલી ચરોતર
એન્નપુરેશન મોસાઈટી, મ. સ્વ. મુલોચના બ્લેનનું અમદાવાદનું
વનિતા વિશ્રામ કે કવે મહારાજની વીમેન્સ યુનીવર્સીટીની યાદ
લેવાઈ નથી!

મંસ્થાનની પ્રજાના દાનનો ઝરો પથુ ફાઈ કાથુ પાત્રમાં પડતા
પાણીની થેડે મોટે ભાગે બહારજ વહે છે પ્રજાજનોમાંથી ધણી
સાહસિકો ધનાઢય થયા છે. આગવા વખતમાં આવા શ્રીમ તોમાંથી
કેટલાયે પોતાના પ્રિય વતનમાં સારી સખાવતો કરી છે જરાક
મીઠી નજર, કદરવાની, બે મીઠા શબ્દો અને થોડીકજ કુનેહલરી
સહાયથી આ ઝરો રાજ્યમાંજ વહેતો રાખી શકાય તેમ છે. તેમાંથી
બે ઉત્તમ અર્થો સરે છે. ઉચ્ચશથી યોજનાઓને સહાય અને લાખા
વખતથી ગભ્ય બહાર વસતા પ્રજાજનોને પોતે જુનાગઢી હોવાનો
સતત ખ્યાલ આપી શકાય છે. શ્રમ તો આમ કરવામાં મુદ્દવ નથી.
માત્ર દક્ષતા અને પ્રજા પ્રેમની જરૂર છે. જુનાગઢમાં હવે એ નથી
એમ તો કેમ માનીએ?

અલગત ઉપથી રકમમાંથી અર્ધું મુદ્દદાન હતું તેની સામે
કમ વાધો નજ ઉઠાવાય પથુ જાડીની રકમો બનતા સુધી મંસ્થા-
નમાં અને પ્રજાને દેવે વસી રહેલી રાજ્ય બહારની સરચાઓને
અપાતી રહે તો પ્રજાનો ભાવ અને દોષ ધણી વધે, સરચાનની
અને સૌરાષ્ટ્રની પડું પડું થઈ રહેલી સરચાઓને મોટા ટેકા મળી જાય

અને જુનાગઢની વાહ વાહ કાગળના કટકા ઉપર કે કાનના પડદા ઉપરજ ન રહેતા લાખો હૃદયોમા વસી જાય.

જેવું ખેરાતનું છે તેવું આતિથ્યનું છે. આ ખાતાનું ખર્ચ તો પુષ્કળ વધ્યું છે. છેલ્લા ત્રણ વર્ષમા અનુક્રમે રૂ. ૩૧,૭૪૩; ૫૪,૬૬૫; અને ૬૪,૦૯૫ વપરાયા છે. ત્રણ વર્ષમા છેલ્લી રકમના જે ભાગ પણ અહેવાલમા છે. યૂરોપીયન મહેમાનો માટે રૂ. ૬૮,૮૬૮ અને હિન્દી મહેમાનો માટે રૂ. ૨૫,૧૯૭ ખર્ચાયા. આ રકમો મોટી છે. તેનો વિચાર પ્રજા આગળ કહ્યું છે તે પ્રમાણે કદાચ કરે નહિ, પણ મહેમાનોની માહિતી જરૂર જોવા ધડે. તેમાં ઐદિક કે પારલૌકિક પ્રગતિ શું થઈ કે થાય તે જરૂર શોધે. યાદીમા જ્યારે ડૉ.ખીસેન્ટ, રેવરન્ડ એન્ડ્રુઝ, મી. સ્ટ્રોક્સ, રવિન્દ્રનાથ ઠાકુર, પંડિત માલવીયાજી, મહાત્મા ગાંધીજી, મૈલાના અબ્દુલખારી, આઝાદ, કે માનનીય ગ્રીણા જેવું એક પણ નામ ન દેખે ત્યારે તેના દિલમા શું થાય ? રાજ્ય અને પ્રજાના સ્વાર્થની એકતાનું બાન કેવું બીજું થઈ જાય ?

આ ઉપરથી જોવાશે કે રાજ્યખર્ચ પ્રમાણુ બહારનું વધે છે તેની વેતરણુમા પ્રજાદિત તરફ દુર્લક્ષ છે. વેદેયણીમા વિવેક આછો છે. વળી યુદ્ધના વર્ષોમા નૈમિત્તિક કારણે વધેલા ખર્ચમા કરકસર કરવાની જ્યારે આખી દુનિયાએ જરૂર જોઈ છે અને ઠેકઠેકાણે કાપકાપ સમિતિઓની નાની મોટી ટુહાડીઓ કામે લાગી ગઈ છે ત્યારે જુનાગઢમા ઉલટાંજ વહેણુ વહે છે ! રાજ્ય અને પ્રજા આનો વિચાર નહિ જ કરે ?

પ્રકરણ ૭ મું: પ્રજની સ્થિતિ.

પ્રજની સ્થિતિના ખ્યાલ સખ્તોથી આપવાનું દુર્ધટ છે. પગે ચાલીને ગામડામાં જઇએ, મામડીઆઓને ઘેર રાતવાસો કરીએ, સૌની સાથે સહભાવ અને સરળતા રાખી બળાં જઇએ, પાળાઆઓ, પાદરો, પાણીપાટો, મંદિરો, મસ્જિદો, ખજાવાડો, ગામને ફરતી વાડો, રાજમાર્ગો, ચોરાઓ, હાટડાઓ, ધણુ, ખેરડા, રાતરચીલા, નર નારીઓ બધું નજરે જોઇએ, ચાલતી વાતો તદ્દસ્ય ભાવે સાંભળીએ અને એ જધાનો સમગ્ર રીતે સાતિથી વિચાર કરીએ તોજ સ્થિતિનું ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય આ બાબતમાં ઉતાવળે અભિ-પ્રાય બાધવામાં ગંભીર ભૂલો થાય તેવું છે. સ્થિતિને માટે રાજ્ય અને પ્રજને કેટકેટલાં જવાબદાર ગણવા તેની ગણતરી ખોળી થઇ જાય તેમ છે. આટલું પ્રત્યેક વાચક જરૂર લક્ષમાં રાખે. સમાસોચ-નને આપી શકાય તેટલી પૂર્ણતા આપવાની જરૂર હોવાથી વાર્ષિક વહીવટી અહેવાલોમાંથી અને માનવા જેવા બીજા આધારો ઉપરથી જેવું સમજાય છે તેવું સ્વરૂપ, સમગ્ર રૂપે આ પ્રકરણમાં રજૂ કરી, પછીના પ્રકરણોમાં પ્રજના રક્ષણ, તારણ, પોષણ, શિક્ષણ, આરોગ્ય અને પ્રગતિ વિષે આપણે વિમતે વિચાર કરીશું.

જિજિવિષા (જીવતા રહેવાની ઇચ્છા) પ્રાણી માત્રને છે. મહા-ત્મા ગાધીજી જેવા મરજીવા તો અપવાદજ ગણાય, અર્થાત જનમાલના રક્ષણની ચિંતા માનવીના જન્મ સાથે જોડાયેલી છે. મનુષ્યોએ સ્વેચ્છાથી સમાજ જીવન સ્વીકારી પોતાની મેજે સ્વાતંત્ર્ય અકુશિત કર્યું છે તે પણ મુખ્યત્વે આજ કારણને લીધે રાજ્યોની મૂળ સ્થાપના અને મોભાનું કારણ પણ આ ચિંતામાંથીજ શોધી શકાય.

એટલે કોઈ પણ પ્રજ્ઞની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં પ્રથમ તેનાં રક્ષણની વ્યવસ્થાનોજ ઉલ્લેખ થઈ જાય.

સંસ્થાન 'બહારના શત્રુઓથી પ્રજ્ઞનું' રક્ષણ કરવાનો ભાર મુખ્યત્વે સમ્રાટ સત્તાને માથે છે. આંતરિક દુરમનો અને બદમાશોથી બચાવવાનું કામ મુખ્યત્વે અંસ્થાનના હાથમાં છે. તેમા પણ આડકતરી રીતે સમ્રાટ સત્તાએ રાજ્યને મોટી મદદ કરી છે. હથિયાર બંધીના કાયદો, લશ્કરી કડપ, તેમજ ખીજ અનેક રીતે આપણા મન ઉપર આપણી નાલાયકી ઠસાવી સરકારે પ્રજાને નિર્માલ્ય બનાવી રાખી છે. એટલે રાજ્યને અંદરના દુરમનો દબાવવાનું બહુ સહેલું થઈ પડે છે. તે કામને માટે રાજ્યે પોલીસ, પસાયતા, સીબી સિપાઈઓ બહુ સારી સંખ્યામાં રાખ્યા છે. રાજ્યને ખર્ચે રાજ્યમાં નબત્તી ઇમ્પીરીઅલ લાન્સર્સનો પણ જરૂરને વખતે ઉપયોગ કરાય છે. છતાં પ્રજા રક્ષણની ચિંતાથી પૂર્ણરૂપે મુક્ત નથી.

પેટલરાધને માટે પ્રજાનો બહુ મોટો ભાગ ખેતી ઉપર આધાર રાખે છે. કહેવાય છે કે વસતીવાળા કેટલાક ભાગમાં તો ખેતીને યોગ્ય એક તરફ જમીન પણ મળવી મુશ્કેલ છે. છતાં રાજ્યની ખાલસા ખેડવાણુ ભોય ૭,૭૭,૫૦૭ એકર છે, તેમાંથી ૧,૬૨,૬૭૪ એકર જમીન પડતર રહે છે. વળી ખેડુતોને ખાતે ચડેલી જમીનમાંથી પણ સારો જોવા દિસ્સો અણુવપરાતો દરસાલ રદા કરે છે. ખેડુતને ખેતી કરવા માટે જો પૂરતું વિત્તજન મળતું હોય, તેની પાસેના સાધનોમાં રહેતી કોટાઈ ટાળવા જોઈએ તેવા પ્રયત્ન થતાં હોય તો આમ જતે નહિ, એ સ્પષ્ટ સમજાય તેવું છે. જુનાગઢ જેવું ઉદાર માતબર રાજ્ય પોતાનાં અને પ્રજાનાં હિતને ખાતર આવી અણુખેડાતી ખેડવાણુ ભોયને ઉત્પાદક કેમ નહિ બનાવી શકતું હોય ?

ખેડૂતની રચિતિ પણ વિચિત્ર છે. પોતે અથવા પોતાના પૂર્વ-જેએ જે જમીનને તૈયાર કરી પેદાશ આપે તેવી જનાવી હોય તેમા તે ભાડુન થાય છે-આશેક નથી. “ સરકાર મરજી સુધી ” જ તે તેના જોગવટો કરી શકે છે. આ સ્થિતિમાથી ધણી મુશ્કેલીએ ઉત્પન્ન થાય છે. જેમ જેમ વસતી વધે તેમ તેમ રાજ્યને ખેડૂતની ગરજ કમતી થતી જાય, એટલે ખેડૂત ચાલ્યો જશે તો રાજ્યને નુકશાન થવાનો તાત્કાલિક અને દેખીતો ભય પ્રમાણમા કમી થાય. બીજી બાજુ તેજ પ્રમાણમા જમીન ચાલી જવાની ખેડૂતની બીકમા વધારો થાય. આનું પરિણામ ધણું અનિષ્ટ આવવાનો સંભવ છે. સાધ-નોને લગતી આશિતો દૂર કરવા માટે અને બીજી આવશ્યકતાઓને લીધે ખેડૂતને મૂડીદારથી પણ નિરતર દબાવાનું રહે છે અને લીધે પૂરેપૂરી મહેનત કરનાર ખેડૂતને માત્ર એકાદ અંમમા ઉપયોગી થનાર મહાજન કરતા ધણીજ ઉતરતી રીતે જીવન નિર્વાહ ચલાવવો પડે છે. ખેડૂતનું અજણપણું પણ તેને નડતુંજ રહે છે. આરોગ્ય જાળવવા અને વધારવા માટે પણ તેને થોડીજ મદદ મળી શકે છે એની ઉપજમાથી તેણે ધણીએને રાજી રાખવાના હોય છે. ૫૨૫૨-ગત પઠી ગયેલી શ્રદ્ધિઓની ઉપયોગીતા વિચારવાની તેને જરૂર લાગે છે, પણ તેનો નિકાલ કરવા જેવા સંભોગો હોતા નથી, અને અવજોગોની આડે વિંધમ શ્રદ્ધિઓને તોડવા જેટલું બળ તેનામા રહ્યું નથી. કેટલાક સંપીતા ખેડૂતો છે. તેની સ્થિતિ સાથે સામાન્ય ખેડૂતની સ્થિતિ સરખાવીએ ત્યારે આપણને જરૂર એમ લાગે કે કર્મ સંયોગે મળેલા કેટલાક સુયોગોને પરિણામે થોડાક ખેડૂતની સંતોષ-કારક સ્થિતિ છે તો તેવાજ સંયોગો સામાન્ય ખેડૂતને પ્રાપ્ત કરવામાં પૂરી સહાય કરી ચકાવ તો આબાદીનો પાર રહે નહિ

ખેતીના સાધનોનો પણ છેલ્લા વરસોમા ઘટાડો થયો દેખાય છે. સં. ૧૯૭૫-૭૬ મા ગાયની સંખ્યા ૭૪૧૬૨ અને બળદની

૧૦૩૩૪૨ ની હતી. આમાં વાછડી વાછડા પણ બેળાંજ ગણ્યા દેખાય છે. બે ત્રણ વર્ષમાં એમાં ઘટાડો થતા ગાય ૭૧,૮૦૬ અને બળદ ૯૬,૩૩૦ થયા છે. બકરા ઘેટા ૯૪૩૪૫ હતા તેમાં ઘટાડો થતા ૯૩૭૨૨ રહ્યા. આ ઘટાડાના ખુલાસામાં જણાવ્યું છે કે પગ, મો અને શીતળાના રોગનો ઉપદ્રવ નડ્યો છે. આ સાચુંજ હશે, પણ જ્યારે તેજ અરસામાં ખારખલા અને માગરોજ વિભાગમાં ગાય, ૩૭,૩૫૬ ઉપરથી વધીને ૪૪,૭૧૭, બળદ ૩૦,૩૯૨ માથી વધીને ૩૩,૨૫૬ અને બકરા ઘેટા, ૩૯૧૨૧ માથી વધીને ૫૧,૫૯૪ થયાતું દેખાય, અને ખારખલી વિભાગ આખા રાજ્યમાં વહેંચાયેલો છે એમ ધ્યાનમાં રખાય, ત્યારે આ ખુલાસો ગુચવણમાં નાખે તેમ લાગે છે. રાજ્યનાંજ દોરોને આ ઉપદ્રવની અસર પહોંચે અને ખારખલા વિભાગમાં તેનાથી ઉલટુજ પરિણામ આવે, એવી જીનાગઢ રાજ્યની કમનશીખી માનતા દિલ અચકાચ છે વળી રાજ્યના દોરોને માટે રાજ્ય તરફથી ખાસ દવાખાનું છે. એની મદદ આ અરસામાં રાજ્યના ખાલસા વિભાગના દોરોને ખપમાં નહિ આવી હોય એમ પણ એકદમ કેમ માની લેવાય ? જે હોય તે ખરૂં. એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે કોષપણુ કારણસર રાજ્યમાંથી દોરની સંખ્યામાં મોટો ઘટાડો થયો છે. તે ઘટાડો પુરવા માટે કોષ પ્રબલ થયો હોય એવું અહેવાલોમાંથી હાથ નથી આવતું.

પાણીની જોગવાઈમાં પણ ઘટાડો થયો છે. સ. ૧૯૪૦ માં કર્નલ વોટસન સાહેબના લખાણ પ્રમાણે એ સાલમાં રાજ્યમાં ૧૦ તળાવો જુદે જુદે સ્થળે હતા અને ૧૦૧૫૮ કુવાઓ હતા. આમાંના તળાવો હાલ કંઈ સ્થિતિમાં છે અને તેના ઉપયોગના થુ થુ પરિણામો આવે છે તે વિષે અહેવાલો ઉપરથી કંઈ માહિતી મળતી નથી સં. ૧૯૭૫-૭૬ માં કુવાઓ અને ઝોરીઓની સંખ્યા

૧૨૭૦૯ ની જોવાય છે. એટલો વધારો અરધી સદીમા થયો. પણ છેલ્લા વર્ષોમા આ સખ્યા ૯૮૭૦ ઉપર આવી ગઈ દેખાય છે. એટલે ૫૦ વર્ષ પહેલા રાજ્યમા આ સગવડ હતી તેના કરતા હાલ ઓછી સગવડ સમજાય. પાંચ દાયકામા જાહેર બાંધકામ ખાતે અને રેલ-વેની પાછળ ઓછામા ઓછા જે રાજ્ય ખે અડી કરાડ રૂપીઆ ખર્ચી શક્યુ છે તે રાજ્યમા આ ઉપયોગી બાબતની આવી દુર્દશા કેમ માની શકાય ? જરૂર કંઈક ખાસ કારણો હશે. પણ તેની નોંધ લેવાનુ અહેવાલો લખનારાઓના ધ્યાન બહાર રહી ગયુ હશે. મને તેમ હોય, પણ તેથી ખેતીની અગવડ વધી હશે એમ તો જરૂર માની લેવાય.

સારણ (નહેર)ની મખ્યા છેલ્લા દાયકામા રૂઝનીજ ચાલુ રહી છે. તેની મારફત ૨૬૦૦ એકર જમીનને પાણી મળતું રહ્યું છે. રાજ્યમા ભાદર, ઉબેણ, ઓઝત, હિરણ, સરસ્વતી, મહુન્દ્રી, સીમ-વડો, મેગલ, વજની, રાવળ એમ ૧૦ નદીઓ છે. છતાં ૭,૭૭,૫૦૭ એકરની ખેડવાણુ ભોમમાથી માત્ર ૫૧,૫૨૪, એકરમાજ પીત થઈ શકે છે. આ ખે વાતો ધ્યાનમા રાખી સારણો સંમંધી વિચાર કરીએ તો જાણે ધણું કરવા જેવુ છે, અને બહુ થઈ શકે તેવું હશે, છતાં થતું નથી, એમ લાગી જાય

ખાતરની બાબતમા પણ ખેડુતને કંઈ દેખાઈ આવે એવી સહાય મળી શકતી હોય એમ સમજાતું નથી. સેકડો ખાડી હાડ-કાઓ સરથાનમાથી બહાર ચાલ્યા જતા હશે. તેનો વપરાસ રાજ્ય-માજ યાય એવો સાદો પ્રબંધ પણ દેખાતો નથી. કુદરતે પ્રાણીજ, ઉદ્ભિજન અને ખનીજ, ધણાય ખાતરોનો જથ્થો રાજ્યમા મૂક્યો હશે. તેની માહિતી અને ઉપયોગ સહેલાઈ અને સોધાઈથી ખેતીને મળે તેવુ પણ કંઈ જણાતું નથી ખેતરમા ઝોંકે બેસાડી

ખાતર પૂરવા માટેજ બકરાં ઘેટાંની જરૂર-તેની સંખ્યામાં પણ કાંઈક ઘટાડો થયો છે. છાણનો ખાતરમાંજ ઉપયોગ થાય. છાણું કરી બાળી દેવાની દશામાં વિસ્તૃત ગીરની માલેકીવાળાં રાજ્યની પ્રજા મૂકાઈ નય તે અસહજ લાગે. આથી સમજાયે કે ખાતરની મારફત ખેતીની પેદાશ વધારી લોકો સુખી થાય તેવી પાકી સગવડનો અભાવ છે.

જ્યાં અગત્યનાં આવાં સાધનોનું પૂરું ઠેકાણું ન હોય ત્યાં નવા ઉપયોગી વધારે કિંમતી પાકોના અખતરા કરવાના સંગીન પ્રયત્નો શોધવા ખેસીએ તે મુખ્યતાજ ગણાય. પરંતુ ચિત્ર જેટલું અને તેટલું પૂરું આપવાનું હોવાથી તેનો પણ ઉલ્લેખ કરી લઈએ. રાજ્યનું ખેતીખાતું છે. તેણે ખેડુતોના ખાનગી પ્રયત્નોથી પાક બદલાયા હોય તે વીધે માહિતી મેળવીને પ્રચાર કર્યો હોય એવું કંઈ અહેવાલોમાંથી જડતું નથી. જે દેખાય છે તે તો દિલને દુભાવે તેવુંજ છે. જ્યારે દુનિયામાંથી ઝેરી પદાર્થોનું વાવેતર અતિશય મર્યાદિત બનાવવાને પ્રજાસંઘ (League of Nations) બહુ જહેમત ઉઠાવી રહેલ છે, ત્યારે રાજ્યના ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ ની સાલના અહેવાલમાં રેવન્યુ ખાતાનાં પ્રકરણમાં “સુધારાઓ” નામના ફકરામાં વડાળ ગામમાં ગાંજો ઉગાડવાના પ્રયોગની સફળતા અને તેને વધારે વિસ્તારમાં ઉગાડવાની પરવાનગી આપવા માટે ગર્વલયો ઉલ્લેખ છે ! ખેતી ખાતાં માટે આણેલા મી. પટેલને ગુજરાતમાં ઉગતી તમાકુ ઉગાડવાની રીતનો અનુલવ લેવા મોકલ્યાનો અને એ અનુલવ લઈ પાછા ફરતાં તેમની નજર હેઠળ ખેડુતોને એ પાક ઉગાડવાનું શીખવવાનો ઇરાદો બતાવવામાં આવેલ છે. નવા પાક ઉગાડવાના આ અખતરાઓ અને ઉત્તેજનો જુનાગઢને ન સૂઝ્યાં હોત તોજ નવાઈ ! જ્યાં બાજરી, જુવાર ને તલ ઉગતા, ત્યાં નાગરવેલ, કેળ, ડુંગળા

ખેતી સિવાય ખીજે કાંઈ મોટો ઉદ્યોગ નથી. થોડાક જીનો અને પ્રેસો છે. થોડાજ વખત પહેલા દેશમાં ચાલતા ચરખા, રેંટીઆ, શાળ તો સાવ વીસરાઈ ગયાં છે. દેશમાં હિન ચાપ છે, પણ તેના ધાખળા અને ધાખળાઓ તો શૂતકાળની વાત થઈ ગઈ છે. કઠીઆ, સુતાર, લુહાર, કુંભાર, મોચી, વાળંદ, ખારવા, દરજી, મચ્છીમાર, ચમાર અને પરચુરણ મજૂરી કરનારાઓની હાલત પણ ચડતી તો નજ કહેવાય. મહા-વિગ્રહને પરિણામે દરેક ધંધાની માગણી વધી હતી, તેથી થોડો વખત આ બધાને ફાયદો થતો જાય છે એમ દેખાયું, પણ જો તો ચાર દિવસનું આદરણુ. પાછી એ બધામા મહાર ખેડી છે, અને જીવનનિર્વાહની સાથે મુમારાનું સમાધાન થતા સુધી સમસ્ત સંસ્થાનની દૃષ્ટિએ તો મુશ્કેલી રહેવાની.

વેપારીઓની સ્થિતિ પણ વિચારવા જેવીજ ગણાય. વસતીના વધારાના પ્રમાણમા ધંધો વધ્યો નથી. ખીજ બાજુ મુદ્દની થોડાકોને થયેલી અદ્વગક આવકની દેખાદેખીને એવ વધ્યો. પરિણામે આપણે સાલ-ળાએ છીએ કે નાના સ્થળોમા પણ વેપારીઓ સંટોડીઆ બની ગયા છે. જેમ જેમ એના પરિણામ આવતા જશે તેમ તેમ હાલ-તની જુરાઈ વધારેને વધારે સ્પષ્ટ થતી જશે. સગકારી ટંકશાળ દ્વારા સંસ્થાનના નાણા રાજ્યના વેપારીઓને કામે લાગતા. એ ટંકશાળની મદદ ધણી કમી થઈ ગઈ છે. રાજ્યના નાણા બહારની ખેડામા રોકાતા થયા છે. એ પરિણામે વેપારીઓને નાણા મેળવવાની જોગવાઈ કમી થઈ છે. કુમળા વયના બાળકોને પરદેશ જવાનું થાય છે. કોઈ સુભાગી તેમથી ફતેહ પણ પામે છે. પણ જો નિષ્ફળતા સફળતાનું પ્રમાણ કાઢીએ અને એ રીતે સંસ્થાનના મનુ-ષ્યરૂપી ધનના ચતા અકાળ નાશને લક્ષમા લઈએ તો જરૂર ત્રાસ થાય.

બ્રાહ્મણ બાવાઓની સ્થિતિ તો આ બધાઓની સ્થિતિનેજ અનુસરે.

સરકારી નોકરોની દયા પણ મારી નજ મળાય થોડાંજ વર્ષો પૂર્વે જે સીપાઇઓને ફા અને ૮ રૂ. મળતા તેને હવે કદાચ ૯ ને ૧૨ મળતા થયા છે. કારકુનોને ૧૨-૧૫-૨૦-૨૫-૩૦ મળતા તેને હવે ૨૦-૨૫-૩૦-૩૫ મળતા થયા છે. રાજ્યની ઉપજ અને ખર્ચના વધારા સાથે સરખાવના આ વધારાઓ સપ્રમાણ નથી જીવન નિર્વાહની આ ભોંટાની મુશ્કેલી મોટી મળાય સામાજિક રીતે તેમને અમુક પ્રકારનું જીવન રાખવાનું હોય છે. એને માટે તેમના તરફ વધારે ધ્યાન અપાય તોજ નિભાવ વાય. એમ ન વાય તો તેમથી અનેક દોષો જન્મવાનો સંભવ છે. ખેડૂતો, કારીગરો અને ખીન નોકરીઆત ખીજા પ્રજાજનો આને સીધે ઉભી થતી સ્થિતિ વિશે સ્વાનુભવસિદ્ધ હકીકતો આપી શકે. બહુ વખત પરદેશમાં ગાળતા મહાગ જેવાથી એ વિશે કંઈ ઠીક ચોકસાઈ વાળું લખાયજ નહિ.

ઉપર કહ્યું તેમ બધા વર્ગોને સારું આરોગ્ય અને શિક્ષણની લેગવાઈ ઓછી છે. વ્યસનો વધનાજ આસે છે. ચાની હોટમેા ઠેર ઠેર સ્થપાઈ ચૂકી છે. આ વિના હવે ગામડું, નેમડો કે કુઓ પણ બાકી નહિ રહ્યો હોય. દર વર્ષમાં વમતીનો ૭ ટકનો વધારો થયો છે, પણ રાજ્યે અશીષ, માત્રે અને દારૂની દુકાનોમાં ૩૧ ટકનો વધારો કરવાની મહેરમાની કરી છે.

ખેડાક ખેડાક અને ગ્રંથાણની મામાન્ધ બામનમાં ભોંટાની મુશ્કેલીઓ ધણી વધતી જાય છે, એ વિશે તું કંઈ કંઈ તેના કરતા મદદમાં ગાવીજના ચન્દો ઉતારી તો વધારે અસરકારક થશે.

હાકીઆવાટના રાજ-મદારાજઓ પ્રત્યેના પત્રમાં મદદમાંજ સખે ૩૩ —

“મારા પ્રસંગમાં સેકડો બહિ દમરો કાગિવાવાટી આવ્યા છે, જે દેવગ આજીવિકાને અમારે હાકીઆવાડ હોડે છે. આ મને સાલે

છે. તે આપને સાલે એમ ધમ્મુ છુ. કાઠીઆવાડના મજબુત ખેડુ-
તોના ધરમા જે તેજ અગાઉ જોવામા આવતી તે મેં મારા આ
વખતના પ્રવાસોમા ન જોઈ. મને યાદ છે કે, ૩૫ ના દુકાળ પહેલા
મેં ગામડાઓમા દુધ-માખાણુની છોળ જોએવી, પાવળે ઘી પીરસે તો
અવિવેક ગણાતો મેં લાખ્યો છે. કાઠીઆવાડની ઉચી પહાડ જેવી
દેખાતી બહેનોને હાથે બચપણુમા તેમની ઉજળા તાસળામા ધાડી
છાશ પીધેલી મને સાબરે છે આજ તો છાશને બદલે ઘોણુ પાણી
જોઈ છુ. ઘીની ઝારીઓને બદલે ઘીના પાવળા પણ મુશ્કેલીથી જોવા
મળે છે. સમૃદ્ધિ જતા લોકો સકેઆય છે ને બહાર નાસલાગ
કરે છે. ”

સમસ્ત કાઠીઆવાડ માટે જે લખાયુ છે તેનાથી જુદુ જુના-
ગઢમા હોય એમ ક્યાથી બને ?

પ્રકરણ ૮ મું: રક્ષણ.

પ્રજામાથી સ્વરક્ષા માટે મનોબળ ધસાતું જાય છે અને તાકાત નજરે ચડતી નથી પોલીસખાતાની કુસળતા વધારવાની જરૂર છે. રજપુત, આપર, કારલીઆ, કાળી, ખાટ, રખારી, કાકી, હાટી, મેર, મૈયા, મકરાણી, આરબ, સીંધી, જાટ વગેરે જાતિઓમા લગાયક જોમ જીવતું રહે, તેમજ વર્તમાન સમયને અનુકૂળ બને, બ્યવસ્થિત બને, એવી જે જુની પ્રથાઓ હોય તેને જીવંત બનાવવાની આવશ્યકતા છે

જગત જાણે છે કે ભારતમા બિન્ન બિન્ન કારણોને લીધે પ્રજાની સ્વરક્ષાની વૃત્તિ દીણાતી ચાલે છે આખા ગામની સામે એક બે સામાન્ય પણ મરણીઆ જેવા માણસો નીકળે તો ગામ થરથરવા મડિ થોડા વખત પહેલા આવી સ્થિતિ નજરે જોઈ. એક સારું ગામ છે. ત્યાં એક વખતે જેના શૌર્વપર ખૂબ આધાર રખાતો તેવા ભરવાડો છે, મજબુત બાધાના મહેનતુ કાળાઓ છે, પરપરાગન સિપાઈગીરીનો અનુભવ પામેલા મુસવમાન બાઈઓ છે, આત્માતું અમૃતત્વ ઉપદેશનાર, જગતને માયા અને મિથ્યા મનાવનાર વેદાતીઓ છે, પ્રારબ્ધનાદ સમજવનાર બ્રાહ્મણો છે, ભગવદ્ગીતા માનનાર વૈષ્ણવો છે, ગામને ફરતી રાગ છે, રાત્રે દરવાજા બંધ રહે છે, દેવહીએ સિપાઈઓ સુવે છે, પોલીસતું ચાલું છે અને સામુદાયિક દિત માટે કામ કરવાની હોશનાળા જુવાનો પણ છે

એક સાજો ગામની બહાર જે ત્રણ માઈલ દૂર ચાર પાંચ માણસો ઉપર ચાર જદમાશોએ હલ્લો કર્યો મજબુ તેદઈ લૂંટુ. પછી ગામની સીમમા ચાર જણા દરમજોર વૃત્તિથી રખડે છે એવી

વાત ફેલાણી. રાત્રે ધરનાં બારણાં ઉઘાડી બહાર નીકળતાં લોકો ખીવા લાગ્યાં. એક ફળીઆમાંથી ખીજા ફળીઆમાં રાત્રે જતાં લોકો અચકાવા લાગ્યા. જરાક સંચારની બાંતિ, પડછાયો, અવાજ, ખખ-ડાટ ચતાં લોકો ભયગ્રસ્ત થઈ જતાં. સવારે " મહાઈ બારણું ઠેલ્યું " " ભીંતમાં ધા સંભળાયા " " ધરમાં કાંકરા પડ્યા " એવી એવી વાતો ચાલવા માંડી. શાણું મહાજન પોલીસ કમીશનર સાહેબ પાસે વધારે પોલીસની માગણી કરી રહ્યું. પણ રાત્રે દસ વીસ જુવાનો પોલીસની સાથે ફરવા લેવાર થઈ શક્યા નહિ! જે ગામને પાદરે અનેક ધીમાણુઓ થઈ ગયાં, જે ગામને ખાલે ઉપર લખ્યાં માણુસો રમે, અને જે ગામની પ્રગતિનો દાખલો દેવાય, ત્યાં આવી બીરતા! એ શું બતાવે છે? મનોબળની હીનતા; પરાવલંબી વૃત્તિની અતિશયતા. સમાજ અને શાંતિના શત્રુઓને માટે કેવો સુયાગ?

વ્યસનોનો વધારો, કુરિવાળોનું પરિપાલન, દૂધ, ઘી, છાશ અને ખીજા જીવન નિર્વોહના પદાર્થોની મોંઘરાંરીથી શરીરની તાકાત પણ ધરી હોય, રક્ષણનાં સાધનો રાખવાની છૂટ કે વાપરવાની આવડતનો દેખાવ પણ ન હોય, કામદામા આવી જવાની અરાજાન અને સંસ્થિતિથી ઉભી થયેલી ખીજા ચાલુ હોય, અને ગમે તેમ પણ દેહને બચાવવાની ભેલપતા અને તજજન્ય સ્વાર્થી વૃત્તિનું જોર જામતું જતું હોય ત્યાં સ્વરક્ષાની શક્તિ અને તત્પરતા ક્યાંથી હોય? આમાં સુધારો અશક્ય છે એમ માનીએ તો રાજ્ય, વહીવટ અને જીવનનો અર્થ શું?

પોલીસ ખાતું એટલે લોકરક્ષક ખાતું. રક્ષકનું કામ મુરકેલ ગણાય. તેની ફરજ બખવવામાં સહાયક ચવાની પ્રત્યેક પ્રજાજનની ફરજ ગણાય. તેની ત્રુટીઓ ઉપર ટીકા કરતાં ખુબ સૌજન્ય અને સમભાવ જાળવવાની જરૂર રહે. તેની પ્રતિષ્ઠાને હીણીએ તો તેની રક્ષણ-શક્તિ હીણાવાનો ભય દેખાય. આટલું જાન રાખી આ

ખાતા વિશે વિચાર કરીએ તો પૂરું જોઈને વધારે જમત અને કુશળ રહેવાની જરૂર છે એમ કહ્યા વિના આવે તેમ નથી.

૪ સ ૧૯૧૩-૧૪ ના અહેવાલમાં ચોરાયેલી મિલકતના ૩૩૭ ટકા પાછા મેળવાયાનો ઉત્તેજ કરી રેન્ડોલ સાહેબ જણાવે છે કે "The results are still poor." "પરિણામ હજી નબળું છે." આ સાંભળીને ખાતા પાછળ રૂા ૧,૮૭,૫૮૬નું ખર્ચ હતું પણ ખર્ચ વધતું ગયું છે, તે ૪ સ. ૧૯૨૨-૨૩ માં રૂા ૨,૫૭,૩૨૭ ઉપર આવી ઉભું છે. આ બધી સાંભળી ચોરાયેલી મિલકતમાંથી પાછા મેળવેલા માવના ટકા અનુક્રમે ૭૩૪, ૪૩૭, ૩૮૮, ૨૬૪, ૨૯૧, ૩૭૨, ૨૭૮, ૩૮૨, ૩૩૬ અને ૨૮૪ આવે છે. એવું ખર્ચના વધારાના પ્રમાણમાં પરિણામની નબળાઈ ધ્રુવને બદલે વધતી દેખાય. અન્યત્ર પોલીસની કુશળતાની આકલ્પીમાં આ એકેજ મુદ્દા આવતો નથી પણ રેન્ડોલ સાહેબ જેવા અનુભવી ન્યાયાધિકારીએ એ મુદ્દા તરફ ધ્યાન ખેંચ્યું છે અને પ્રજાને પણ એ વાત સાચે જાણ લાગે વળગે છે તેથી એ વાત તરફ પહેલી નજર પડે છે. દાખલાના વધતા ખર્ચ અને કાળજી છતાં દર ૧૫૬ માણસ દીઠ અને દર એક ચોરસ માઇલ દીઠ ૧ પોલીસ માં પસાયતો રાખવા છતાં, કાંઈ વિશેષ સાફ પરિણામ ન દેખાય ત્યારે આ જાનન તરફ ધ્યાન આપવાની સૂચના વધારે પડતી તો નહિજ ગણાય.

એજન્સિમાં બધાયેલા માદા અભિપ્રાય વડોદરાના પોલીસ કમીશનર સાહેબને યથેવી દિનગીરી અને લોકોમાં ગવાતા અપવરણની સાચીખોળી અફવાઓ કાને અચડતી હોવા છતાં, એકદમ માની ન લેવાય અને એના પુગવાઓ મેળવનારુ દુરકર કાર્ય કરવાની પ્રજાની તાકાત કે વૃત્તિ ન ટોચ, છતાં એ બધામાંથી એક તો સ્પષ્ટ સૂચના

મળી રહે કે રાજ્યે અને પ્રજાએ વ્યા ખાતાંને વધારે જાગ્રત અને કુશળ બનાવવાની સધળી શક્ય કોશીશ કરવી ધટે.

ધમ્પીરીઅલ સર્વીસ લાન્સર્સ ઉપર યતા ખર્ચના બદલામાં રક્ષણની બાબતમાં લોકોની ચિંતા હોય તે કરતાં ઓછી થાય એવી કોઈ વ્યવસ્થા ઉતારી શકાય તો લાભ થાય. પરંતુ એની વ્યવસ્થા અને કર્તવ્યની ઓકળી સમજ સામાન્ય પ્રજાજનને ન હોય એટલે તે વિષે તો માત્ર રાજ્યેજ કાળજી કરવાનું રહે છે.

લડાયક કોઓનું ખર્ચીર જળવાઈ રહે તેવી પ્રયાસો પાડવા માટે પણ ધટિત વિચાર થાય તો તેથી રાજ્યને લાભજ છે. સામાન્ય રીતે વિચારતાં તો તેમાં થોડીક ગોઠવણ અને ઉત્તેજનનીજ જરૂર લાગે છે, તેમાં કંઈ બહુ ખર્ચ થવાનો સંભવ લાગતો નથી. પરંતુ એ જાતિ વિષે વધારે સમજી શકે તેવા રાજ્યના અમલદારો અને લાન્સર્સના કમાન્ડીંગ અધિકારી સાહેબો સાથે મળી વિચાર કરે તો લોકોને ઘણું જાણવાનું અને સમજવાનું મળે.

અંગ્રેજ સરકારના અમલદારને બાવાબાળા પાસેથી છોડાવવાને જે રાજ્ય એકવાર મદદગાર બની શક્યું છે, જે રાજ્યનું વડપણ ધણું રાજ્યોને સ્વીકારવું પડ્યું છે, જે રાજ્યમાં લગભગ ૩૦૦-૩૫૦ ગામડાંઓ, ગરાસીઆઓ, લાયાતો અને જુદી જુદી રીતના શ્વા-ધદારો ખાય છે, તે રાજ્યમાંથી ઢલુ સુધી સેન્ડવ્ચની કોલેજમાં એક પણ કેકેટ દાખલ થવાનું જણાતું નથી એ નિરાશાજનક લાગે છે. દહેરાદૂનની લસ્કરી શાળાનો કે નાશીકની પોલીસ ટ્રેઇનીંગ સ્કૂલનો પણ લાભ લેવાતો હોય તેવું દેખાતું નથી. રાજ્ય અને પ્રજાને માટે આ સારી વાત ગણાય? ભડવીર શેરખાં બાબીએ રથાપેલું રાજ્ય, વીરમંત્રી અમરજીએ વિજયી, વિસ્તૃત અને સમૃદ્ધ કરેલું રાજ્ય, રક્ષણની બાબતમાં છે તે કરતાં વધારે બળવાન બનવાની કોશીશ નહિ જ કરે ?

મકરણ ૯ મું: શિક્ષણ

પ્રગ્મની સમજ શક્તિ વધે, સહેલાઈથી માહિતીઓ મેળવી લેવાની તાકાત વધે, શરીરને નિરાંગી રાખી ક્રિયાશક્તિ સચવાય અને વધે, તેજ આપાદીના પ્રયત્નો સફળ થઈ શકે પ્રાથમિક અને ઔદ્યોગિક શિક્ષણ માટે હાલના કરતા ઘણીજ વધારે જોગવાઈ કરવાની જરૂર દેખાય છે

આ વ્યતિ અગત્યના વિષયમાં ઘણું ઓછું થયું છે, ખરેકે છેલ્લા કેટલાક વર્ષમાં ઘટાડો થયો છે. વળી કોઈ કોઈ વિગતમાં તો હાનિકારક વલણ લેવાયું દેખાય છે એક પછી એક બ્રિટિશ પ્રાંતમાં પ્રાથમિક શિક્ષણ ફરજિયાત કરવા હાથદાઓ ચલાવે જાય છે કેટલાક ફેરી રાજ્યોમાં ફરજિયાતના નિયમો લાગુ પડી ચૂક્યા છે નવીન શિક્ષણનો આપ પામેલા જીવાન નવાખ સરકાર, રાજ્યની આવકમાં બહુ સામે ઉમેરો, જમાનાની તાસીર અને રેવતની શિક્ષણ માટે પ્રસન્ન મોગી ઇતેઝરી જેતા વર્તમાન વહીવટમાં કેળવણીનું કામ ઉતાવળે આગળ વધે એવી આશા ધણા દેશમાં જાગી હશે પણ દુર્ભાગ્યે ઉલટું જ થયું છે

સંશ્યાનમાં રાજ્ય તરફથી ૧૧૬ પ્રાથમિક કુમારશાળાઓ ચાલે છે, સારે રાજ્યની મહદ વિતા પ્રજા લગભગ ૪૦૦૦ બાળકોને ૧૦૦ શાળાઓ નિભાવી શિક્ષણ આપી રહેલ છે રાજ્યના કેટલાય જીવાનોના માળાપો ગળ ઉપરવટ ખર્ચ ઉઘાવી પોતાના સતાનોને ઉચ્ચ શિક્ષણ અપાવી રહે છે. કોઈ કોઈ જીવાનો પોતાનું અને પોતાનાઓનું ભરણ પોષણ મેળવવા માટે મહેનત કરતા રહી મહામહેનતે શિક્ષણ લઈ રહેવા છે. પોતાની ઇતેઝરીનો આ કરતા વધારે સમજ પૂરાવો પ્રજા શું આપે? રાજ્યે ઉલગીજ દિશા મહણ કરી છે.

૪. સ. ૧૯૧૩-૧૪ માં પ્રાથમિક કુમારશાળાઓ ૧૨૯, કન્યાશાળાઓ ૧૯, રાત્રિશાળાઓ ૫ અને આરથી-ફારસીની શાળા ૧ હતી. તેમાંથી ૪. સ. ૧૯૨૨-૨૩ માં અનુક્રમે શાળાઓ ૧૧૬, ૧૭, ૪ અને ૧ રહી છે. એટલે ૧૫૪ સંસ્થાઓમાંથી ૧૬ ને ઘટાડવામાં આવી. પછીની બે સાલમાં કંઈક શાળાઓ ઘટવાનો ગળણાટ કોને આવ્યો છે પણ પાકી ખબર નથી. આ અફસોસની વાત ગણાય. વિશેષ અફસોસની વાત તો એજ ગણાય કે કન્યાશાળાની અલ્પ સંખ્યામાંથી પણ ૨ નો ઘટાડો કરતાં કાઢીને ચરમ કે આવકો લાગ્યો નથી! કુલ ખર્ચના પ્રમાણમાં આ ખાતાનું ખર્ચ ઘટતું ગયું છે તે આપણે આગળ જોયું છે.

શિક્ષણ પાછળ થતા ખર્ચની વેતરણમાં વિવેક રહ્યો દેખાતો નથી. રૈયતના બહુજ મોટા ભાગને અંગ્રેજી ભણતરની ખામશ નથી, જરૂર નથી. ગામડાંમાંથી કોઈ રકમ ખડવાને એની ખામશ કે જરૂર જાગે તો તેને સંતોષવા રાજ્યની મદદ વિના જીનાગઢમાં પ્રજાનાં ખર્ચ ચાલતાં આઠ વિદ્યાર્થી-ભવનોનો લાભ લઈ શકાય છે. છતાં કાસુ પાકું અંગ્રેજી ભણનાર થોડાક વિદ્યાર્થીઓ પાછળ રૈયતનાં નાણાં છુટે હાથે વપરાય છે, ત્યારે ઉપર જતાવું તેમ પ્રાથમિક શિક્ષણની ઓછી જોગવાઈમાં પણ ઘટાડો થાય છે. થોડાક આંકડા-ઓ જોઈએ: સં. ૧૯૬૮ થી સં. ૧૯૭૮ સુધી ૧૧ વર્ષમાં સરેરાશ ૨૩૬ વિદ્યાર્થીઓને લણાવવા પાછળ બહાઉદ્દીન કોલેજ ઉપર વાર્ષિક રૂ. ૫૮,૦૦૦ આશરે સરેરાશ ખર્ચ કરવામાં આવ્યો છે. ૧૩૬૧ વિદ્યાર્થીઓને મીડલ તથા હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ આપવા માટે વાર્ષિક સરેરાશ રૂ. ૪૮,૦૦૦ આશરે ખર્ચ થયો દેખાય છે. અને પ્રાથમિક શિક્ષણ માટે સરેરાશ રૂ. ૧,૦૩,૦૦૦ ના આશરોની જોગવાઈ થઈ શકી છે. રાજ્ય બહારની સંસ્થાઓમાં અંગ્રેજી ભણ-

નારાઓને થતી મદદ અને મદોખત મદ્રેસા ખાતે જતી રકમને પણ અંગ્રેજી લાણુતર પાછળ થતા ખર્ચમા ગણી લઈએ તો આ આક-
ડાઓ આમતર્જને બહુ વિચાર કરાવે તેવા થઈ પડે છે.

જગત વધારે વિગતો જોઈએ; સં. ૧૯૬૮ માં મીડલ અને હાઈસ્કૂલોની પાછળ રૂ. ૨૫,૦૦૦ ખરચાતા, તે આકડો દાયકામા વધીને રૂ. ૬૮,૦૦૦ ઉપર આવ્યો; જ્યારે પ્રાથમિક શિક્ષણ પાછળના ખર્ચનો આકડો રૂ. ૭૪,૦૦૦ ઉપરથી રૂ. ૧,૪૪,૦૦૦ ઉપર પહોંચ્યો. આમા છેલ્લો આકડો ચોખ્ખો નથી લાગતો. વચળા તથા કુતીઆ-
ણામા રથપાયેલી મદ્રેસાઓ તથા મદોખત મદ્રેસાને અંગે ઈરિનામી અમીર બાળકોને અભ્યાસ કરાવવા થયેલી જોગવાઈને માટે ખરચાતી રકમનો સમાવેશ આ રકમમા થતો હોય એમ કલ્પના થાય છે. હોલ્લા અહેવાલમા આકડાઓ આપવાની રીતની સરલતા, ગમે તે કારણસર, ઓછી થતી દેખાય છે, તેથી ચોક્કસી સમજ મળતી નથી, એટલે એ સંદેહની વાતનો વિચાર ન કરતા જેમ ઉપર આકડા મૂક્યા છે તેમજ પ્રમાણ જોઈએ, તો પણ મીડલ તથા હાઈસ્કૂલોને એક દાયકામા ૧૩૨ ટકાનો વધારો મળ્યો અને પ્રાથમિક શિક્ષણને ૬૦ ટકાનો વધારો મળ્યો એમ હરે છે. પ્રાથમિક શિક્ષણની સરકારી ઓના ઘટાડા અને અંગ્રેજી જણુતર તથા પ્રાથમિક શિક્ષણને મળેલા વધારાનો વિચાર કરતા કોઈ પણ પ્રાણુસ કહી શકે કે સામાન્ય રૂપ-
તના શિક્ષણ તરફ બહુજ ધ્યાન આપવાની જરૂર છે.

ચાળાએ જવા ચોખ્ખા બાળકો અને તેમાથી ચાળાનો લાભ લેતા બાળકોનું પ્રમાણ જનાવવા માનનીય લાઈ ત્રિપુવનરત્ન રાણુએ ધ સ ૧૯૨૨-૨૩ ના અહેવાલમા જે આકડાઓ આપ્યા છે તે સ્વીકારી શકાય તેમ નથી લાગતું. તેમણે રાજ્યમા નિધાને જવા ચોખ્ખા બાળકોની સંખ્યા માત્ર ૨૩,૨૭૫ ની માઠી અને તેમાથી

૬૪૯ ટકા જેટલા બાળકોને શિક્ષણ લેતા ગણ્યા. આ એક ભ્રાંતિજ દેખાય છે. રાજ્યમાં ૪,૬૫,૦૦૦ માનવીઓ એટલે લગભગ ૧,૦૦,૦૦૦ કુટુંબો વસે છે તો ૪-૫ કુટુંબમાંથી માત્ર એકજ બાળક શાળાએ જવા યોગ્ય ઉંમરનું હશે ? આપણા દેશની સ્થિતિ રીતિ લક્ષમાં રાખી અગ્રણીઓએ આવા બાળકોની સંખ્યા વસ્તીના ૧૫ ટકા અડસટે ઠરાવી છે આ હિસાબે જુનાગઢ રાજ્યમાં ૨૩,૦૦૦ નહિ પણ કરીબ ૭૦,૦૦૦ બાળકો શાળાએ મોકલવા યોગ્ય ગણવા જોઈએ, અને જો કુટુંબ દીક્રા એક આવું બાળક ધારીએ તો આકડો ૧,૦૦,૦૦૦ નો થવા જાય. આમાંથી માત્ર ૧૫,૦૦૦ બાળકો શિક્ષણનો લાભ ગણ્યને ખર્ચે ઉઠાવે છે જ્યારે ૫૦ થી ૬૦ હજાર બાળકો એમને એમ ઉઠે છે

આપણા દેશની સ્થિતિ તરફ નજર રાખી શ્રી શિક્ષણને સર્વત્ર અતિ આવશ્યક ગણવામાં આવે છે અને માટે જેટલી થાય તેટલી જોગવાઈ ઓછીજ ગણાય બાળાઓ વધતી સંખ્યામાં શાળાએ જતી થાય તે માટે જેટલી તબવીજ કરીએ તેટલી થોડીજ છે. છેલ્લી વસતી ગણતરી પ્રમાણે સ્ત્રીઓની સંખ્યા રાજ્યમાં ૨,૨૮,૭૨૯ ની છે તેમાંથી માત્ર ૨,૧૫૮ સ્ત્રી શાળાનો લાભ લે છે સંખ્યાને આવડી નાની રાખનાર ધર્મ, રૂઢિ બીતિ, અજ્ઞાનતા આદિ કારણો પણ છે, છતાં રાજ્યે આ વિષમતાને, શાળાઓની સંખ્યા કમી કરી, મદદગાર થવાની નામોશી લેવાનું ન થયે

ઉદ્યાગ, કારીગરી, વાણિજ્યના અભ્યાસ માટે સસ્થાનમાં કોઈ શાળા નથી રાજ્યની બહારની સસ્થાઓમાં જઈ કોઈ કોઈ પ્રજા-જન આવું શિક્ષણ મેળવતા હશે બહાર જઈ અભ્યાસ કરતા વિદ્યાર્થીઓને ઈ સ ૧૯૨૨-૨૩ માં રાજ્ય તરફથી આશરે રૂ ૨૧૦૦

ની મદદ અપાઈ છે. આજ વર્ષમાં યુરોપીય પરોણાઓનો મત્કાર કરવામાં રૂ. ૬૮,૮૯૩ અને દેલીઓની પરોણાગત માટે રૂ. ૨૫,૧૯૭ની જોગવાઈ થઈ ચૂકી છે. પાનજામાં પૂરી રાખેના સિંદોને નશાવના પાછળી રૂ. ૧૨,૦૦૦ ખરચી ચડાયા છે. આ ગેતે લોકો જ્યારે આકડાઓ મરખાવે ત્યારે તેમના દેશ કેવા કમળતા હશે ? જ્યાં ૫૦-૬૦ હજાર બાળકો શિક્ષણની કોઈ પણ પ્રકારની મોઝ વિના જીવનનો ઉત્તમ લાભ એગે ગુમાવતા હોય, જ્યાં ભણવાની હોયવાળા અનેક જુવાનો મદદને અભાવે કમળતા તરફડતા હોય, ત્યાં આવી રીતે પૈસા કેમ ખચકાતા હશે ? કોઈ ગૃહસ્થ જો આવી રીતે પોતાનું ઘર ચલાવતો હોય તો લોકોમાં કેવો અપમાન પામે ? પણ એ વિચારવાની પ્રગતિ કેને હોય ?

હિન્દુ મુસલમાન વિદ્વાનોની કદર કરી યાનપ્રાપ્તિની દોશને ઉત્તેજન અપાતું હોય એવું પણ કંઈ જોવામાં આવતું નથી અ લોકપ્રિય પરિવારના પુસ્તકોની કદર ખ્રિષ્ટિય મરકાર, વડોદરા સરકાર અને સૌરાષ્ટ્રના ખીજા કેટલાય ગંજોમાં થાય, છતાં જુનાગઢના કેળવણી ખાતાનું લક્ષ એ તરફ જાય નહિ ! નાનકડા નરસૈયા જેવા લલિતને મુખ્યની ગંધાતી ગટરોની પાસે ગદી કવિત્વ ખીનવવાનું રહે, પણ કેળવણી ખાતાને એવા એક વિરય નરને સંધરવાનું સૂચે નહિ ! પ્રજામાંથી વૈદ્યનીય ઉચી તાલીમ પામેના ડાક્ટરો લાખા વખતથી રાજ્યની નોકરીમાં હોય છતાં ખદારથી સરખાજ શિક્ષણવાળા ખીન જુનાગઢી ગૃહસ્થને મુખ્ય અધિકારી તરીકે લાવી રાજ્યે પ્રગતે ઉત્તેજવાની એક મુદ્દા અને સુકર તક એગે ગુમાવી દીધી જુનાગઢના પ્રજાજનોમાંથી યુરોપ જઈ જુદી જુદી શાખાઓનું યાન પામી આવેલા પ્રશ્નો છે, સીમવા અને દીલી જઈ સરકારના મોટા મોટા ખાતાઓ સાથે લાખોના કામ સફળતાપૂર્વક કરી આવેલા

પુરો છે, દેશ વિદેશમાં ધંધાધાપામાં ફતેહ મેળવનારા અનેક પુરો છે. આમાંથી રાજ્ય યોગકર્તા પણ ઉપયોગ કરી લઈ પ્રજાને ઉત્તેજવાનું કેમ જૂની જતું કરશે ?

હવે એકજ વાતનો બહુ અચકાતે દિલે, અણુશુદ્ધે, ઉત્તેજ કરવાનો રહે છે. ભારત વર્ષના ઉદ્ધારનો આધાર બિન્ન બિન્ન કોમોના ઐક્ય ઉપર છે એ સર્વને સ્વીકાર્ય સમજણ છે. નાની કોમોને શિક્ષણ જેવા વિષયોમાં મળતી ખાસ મદદ સામે વિરોધ તો નજ હોય, તેમાં તો આનંદ માનવો જ જોઈએ; પરંતુ આવા પ્રયત્નોથી રાજ્યની સમદ્રષ્ટિમાં વિકૃત દેખાવાના લયને નજ જૂલાય. કારણ કે એકવાર જૂન થઈ તો રાજ્યની તદ્દન સાફ દાનત હોવા છતાં ભાવિમાં વિપ્લવકારી ઠગવાશ અને ગેરસમજુતી ઉભી થવાનો સંભવ છે. માટે મદેસાઓને મદદ કરતી વેળા રાજ્યે પાઠશાળાને ન જૂની જવી જોઈએ. મુસલમાન અમીરોના બાળક માટે ખાસ યોજના રચતા હિન્દુ ગરાસીઆઓ તથા જાગીરદારોને ન જૂલવા જોઈએ. રાજ્યની વસતી ૮૦ ટકા હિન્દુની અને બીજી મુસલમાન ભાષાઓની ગણીએ. છતાં આ પ્રમાણે જળવાવું જોઈએ એવો આગ્રહ હિપ્ત જણાવેલાં કારણોસર તદ્દન અગ્રાજ છે. એટલું લક્ષમાં રહેવું જોઈએ કે બનતાં સુધી બંધી કોમો માટે સામાન્ય સંસ્થાઓ સ્થાપવી ધર્મશિક્ષણ માટે કે એવા બીજા કોઈ ખાસ સમજસર જુદી જુદી સંસ્થાઓ સ્થાપવી પડે તો રાજ્યની મદદની વેતરણમાં કુનેહ અને ન્યાય જાળવી બેદનીતિની ભાતિ ઉભી ન થવા દેવી.

શિક્ષણનું સંબંધમાં ઘણું કરવાનું બાકી છે. તે પુરૂ કરવાનું તો બાજુએ રહ્યું, પણ જે સમયડો હતી તેમાં ઘટાડો થતો રહ્યો છે અનેક પ્રાથમિક શાળાઓ, કન્યાશાળાઓ, ખેલવાની છે. કળા, કારીગરી, ઉદ્યોગનાં શિક્ષણની જોગવાઈ વધારવાની છે. પુસ્તકાલયો

ઉધાડવાના છે. રાજ્યના લેખકો, શાયરો, હિન્દુ મુસલમાન ધર્મ-વેત્તાઓને ઉત્તેજવાના છે. સામટો વિચાર કરીએ તો આ બધાં માટે જોઈતા નાણાંનો આકડો દેખી કેમ પણ ખજાનચી મુંઝાઈ જાય. આ મુંઝવણ જાણે ન હોય એમ રાજ્યની સામે બખાળા કાઢવામા ડહાપણ નથી એમ કરવાથી કંઈ વળે તેમ પણ નથી. રાજ્ય અને પ્રજા મળી તેનો તોડ કાઢે એમાજ હિત દેખાય છે.

રાજ્યપરોઢણ પ્રસંગે ખુદાવિદ સરકારશ્રીએ એજન્ટ ટુ ધી ગવર્નર સાહેબને ખાત્રી આપી છે કે “ I shall do my best to carry on and extend the work that has been done, ” અર્થાત્ “ જે કંઈ ચલુ છે તે જારી રાખવા અને વધારવા હું સર્વોત્તમ પ્રયત્ન કરીશ ’ આ સંબંધની યાદી કરાવી આપણે નામદાર સરકારને અરજ કરીએ કે શાળાઓ વધારાય નહિ તો તેમા થટાડો તો થવા નજ દેવો જોઈએ, અને કેળવણી ખાતાના ખર્ચનું પ્રમાણ બ્રિટિશ વાલી વહીવટના વખતમા હતું તે રીતે કુલ ખર્ચને મુકાબલે રાખવાની મહેરબાની કરવી જોઈએ. આમ થાય તોજી જીવનના એક ગંભીરમા ગંભીર પ્રસંગે, સમ્રાટ સત્તાના પ્રતિનિધિની હાજરીમા, અમીર ઉમરાવ અને પ્રજાજનોની સાક્ષીએ જે વચનો ઉચ્ચારાયાં છે તેનું કંઈક પણ પાલન થાય, અને જો એટલુંજ કરવાનું રહે તો પણ હાથ ખરચાય છે તેના કરતા આશરે એકાદ લાખ રૂપીઆ કેળવણી ખાતાને હિસ્સે વધારે વપરાવા જોઈએ.

અંગ્રેજી ભણતર માટે જુદી જુદી મીડલ સ્કુલો અલાવવાને બદલે જ્યાં જરૂર હોય ત્યાં કમ્પોઝીટ સ્કુલનું ધોરણ સ્થાપવ કરવાથી ખર્ચમા બચાવ થશે અને ગુજરાતી ભાષા તથા એ ભાષાદ્વારા ખીળ વિષયોનું શિક્ષણ સિનિવર શિક્ષકોને દાએ વધારે સચોટ રીતે આપી શકાશે. આવી રીતે અંગ્રેજી તથા ધોરણ ભણવા પડી જેન

વધારે અભ્યાસ કરવાની ઇચ્છા હોય તેમને માટે જુનાગઢમાં ચાલતા વિદ્યાર્થી ગૃહોનો લાભ વધારે સહેલાઈથી મળી શકે તેની તજવીજ કરવી જોઈએ. આથી વિદ્યાર્થીઓને રાજ્યનો ટેકો મળશે અને વિદ્યાર્થીઓને, વધુ કેળવણી અને અનુભવી, જુનાગઢની હાઈસ્કૂલના શિક્ષકોનો લાભ મળી શકશે.

જુનાગઢની કોલેજમાં ૨૩૬ વિદ્યાર્થીઓ ભણે છે. તેના ઉપર લગભગ ૬૦,૦૦૦ નું વાર્ષિક ખર્ચ થાય છે. એટલે વિદ્યાર્થી દીકરાશરે વાર્ષિક ૨૫૦ નું ખર્ચ ગણાય આ ૨૩૬ માંથી જુનાગઢ રાજ્યના ૧૦૦-૧૨૫ વિદ્યાર્થીઓ અંદાજ હશે બાકીના રાજ્યની બહારના. વિદ્યાર્થી લાભ કોઈને પણ અપાય તેની સામે વાંધો ઉઠાવતા જરૂર દુ.ખ થાય, પણ જ્યાં આત્મરક્ષાનો પ્રશ્ન ઉભો થાય ત્યાં આવી ઉદારતા અટકાવવાનો વિચાર ક્ષતિય લેખાય. ઉપરાંત શિક્ષણની સફળતા અને સચોટતાનો પણ આમાં સવાલ છે નાના રાજ્યમાં ૨૦૦-૪૦૦ રૂપીઆનો પગાર બહુ ઠીક ગણાય આવા પગારથી સાદામાં સાદા પ્રોફેસરોને રોકવાનું આપણા દેશની સ્થિતિ જોતા શક્ય નથી પ્રયોગશાળા, પુસ્તકાલય અને કોલેજને અંગે આવશ્યક મનાતી ખીજ પ્રવૃત્તિઓની જોગવાઈ પણ જોઈએ તેટલી ન થાય. કોલેજને આજ ૨૫ વર્ષ પૂર્ણ થયા છે. આજ સુધી એક પણ નામધારી નર એણે પેદા કર્યો છે? પ્રોફેસર હોદ્દાવાળાને બાદ કરતા બાકીનામાંથી કોઈએ પોતપોતાના વિષયમાં કંઈ ખાસ ચિંતન કર્યોનું જણાય છે? આવી રીતે તપાસ કરીએ તો કોલેજની ઉપયોગીતા વિષે જરૂર વિચાર થઈ પડે. વાચકે એક વાત અવશ્ય ધ્યાનમાં રાખવી કે આમાં કોઈ પણ વ્યક્તિઓને ખાસ તપાસ વિના અન્યાય આપવાનો નથી. સાધનોની કોટાઈ, ઉત્તેજનનો અભાવ અને સ્થળ કાળના વાતાવરણનું જ મોટે ભાગે એ પરિણામ હશે. જુના-

ગઢના ગામડાઓમાં પડેલી ગક રેલવેને રત્નગીરી ગામી થોડાક વિદ્યાર્થીઓને માધ્યમ પ્રકારની રીઝીઓ અપાવના પાછળ આવડો ખર્ચ વાજખી નથી લાગતો. લુનાગઢના વિદ્યાર્થીઓને ૧૫-૨૫-૩૦ રૂપીઆની માસિક સ્કોલરશીપો આપી લુદી લુદી કોંતેનેમા અભ્યાસ કરવા મોકલવામાં આવે તો વાર્ષિક ૩૦,૦૦૦ રૂપીઆના ખર્ચથી ૧૦૫ વિદ્યાર્થીઓને જરૂર પુરતી સારી સગવડ મળી જાય અને બાકીની બચત રકમ જે એકુનના પરસેવાથી ગળ્યનો ખજનો બરાબ છે તેના બન્યાઓની નિરક્ષરતા નાણુ કરનાના કામમાં લાઇ શકાય.

લુનાગઢ એકદમ કોમેજ બધ દરી અપવશ ન ઉઠાવે અને વિદ્યાર્થીઓને મુજબશુમાં નજ મૂકે, પણ જેમ રાજકોટમાં ટ્રેનીંગ કોમેને આવે છે તેમ કોઇ પણ મધ્ય સ્તરમાં સફળ ગજવાડાના સહકારથી આની કોમેજ પોતે અગ્રેસર થઇ સ્થાપી શકે. દસ વીસ મોટા ગજયો ધારે તો વાર્ષિક લાખ રૂપીઆ સહેજમાં ખર્ચી શકે. કોઇ એક રાજ્યને બોળે ઘાય નહિ અને આખા સૌરાષ્ટ્રના ઉચ્ચ શિક્ષણના અભિલાષી જુવાનોને ખરેખર ઉચ્ચ શિક્ષણ મેળવવાની તક આપી શકાય રાજ્યોની મનોદશા જોતા આ કામ એકદમ પતી જાય તેમ નથી, પણ જે લુનાગઢ જેવા મોભાદાર રાજ્ય તરફથી આવી હીવચાલ શરૂ થાય તો તેમાં સૌરાષ્ટ્રના રજવાડાઓજ નહિ, પણ બહાર વસતા સૌરાષ્ટ્રીય શ્રીમતોની પણ સહાય મગવાનો સંભવ રહે.

રાજ્યની ખેરાતની મદદ રાજ્યની શિક્ષણ સંસ્થાઓને આપવાની વ્યવસ્થા ઉભાગી શકાય તો તેથી પણ નાણાની સગવડ વધે.

ગોરખમઢી, કાચલી, ધણુલીઆ, પ્રાગી, વરાહતીર્થ, માગનાય, રણુગોડજી, શ્રીનાયજી, લુનાગઢની હવેલી અને બેટ જેવી ધાર્મિક

સંસ્થાઓને રાજ્ય તરફથી અપાયેલી મિલકતોનું ઉત્પન્ન લાભો રૂપીઆ થાય. એ ઉપરાંત જુદાં જુદાં ગામમાં જુદાં હિન્દુ મુસલમાન સ્થાનકોમાં પણ રાજ્ય તરફથી ગરાસો અપાયેલા છે. આ બધી જીવાઇઓ ખાનાર ઉપર રાજ્યમાં જ્ઞાન પ્રચાર કરવાનો બોલો હોવો જ નોંધ્યો. જો એટલું ન થાય તો આવી ધરમાઉ જીવાઇ કેવળ રાજ્ય ઉપર બોલ રૂપ ગણાય. વર્ગોથી આક્રી આવતી આ સંસ્થાઓને પોતાની ફરજ અદા કરવાનું સહેલથી નહિ સમજાવી શકાય, પણ જો રાજ્ય ધારે અને રાજ્ય અને પ્રજા સહકાર કરી સમાધાની, શાંતિ, ન્યાય, નીતિથી આ પ્રશ્નો ઉકેલ કરવા બેસે, તો તે અશક્ય નથી. જ્ઞાન પ્રચાર અર્થે વાપરવાનું સંસ્થાઓ પાસે સ્વીકારવી શકાય તો નાણાંની ધણી જોગવાઈ થઇ જાય અને સંસ્થાઓ રાજ્ય તેમજ જે તે પંથ અને ધર્મની શોભામાં વધારો થાય.

આવી રીતે નાણાંની જોગવાઈ માટે વિચાર કરીએ તો અનેક નાના મોટા, સહેલા તેમજ અપરા માર્ગો મળી આવે. પરંતુ એ બધું થાય ત્યાં સુધી આજના જમાનામાં થોભી રહેવાનું પ્રગતે કહી નહિ શકાય. શિક્ષણ કાર્ય ત્વરિત અને વિસ્તૃત થવું જ નોંધ્યો. એનો ઉકેલ મોટે ભાગે પ્રજાના હાથમાં છે. પ્રજાએ એકસો શાળાઓ ચલાવી એની શક્યતા સિદ્ધ કરી છે. એ ઉકેલને વધારે વ્યવસ્થિત બનાવવાથી ઘણું કામ થઇ શકશે. જે બ્રાહ્મણો અને બાવાઓ કેવળ સમાજ ઉપર નિર્વાહ ચલાવી રહ્યા છે, જેઓ મંદિર, મઠ, માણા-માપાંની પેદાશ ખાય છે તે દરેકે શિક્ષકનું કાર્ય કરવું નોંધ્યો. આમાં પ્રજા પોતે સમજે એટલે પછી કંઈ વિશેષ કરવાનું રહેશે નહિ. કારણ કે પ્રજા ખર્ચ તો ભોગવે છેજ. માત્ર તેના બદલામાં જ્ઞાન પ્રચાર પાકે પામે થતો રહે એટલું જોવા જોઈતી જગતિજ જરૂરની છે.

રાજ્ય પ્રજાના આ પ્રયત્નને સહેલાઈથી ખૂબ સહાય આપી શકે તેમ છે. દરેક ગામના પંચને આવી રીતે પોતપોતાના ગામના આદિજીવો અને બાવાઓ પાસેથી કામ લેવાની સૂચનાઓ આપે. જ્યાં જ્યાં એની શાળાઓ ચાલતી થઈ જાય ત્યાં ત્યાં શાળાઓ સ્થાપના રહેવારે વાર્ષિક રૂ. ૨૫, ૫૦, ૭૫, કે ૧૦૦ ગામ અને કામના પ્રમાણમાં મદદ આપે. રાજ્યનું કેળવણીખાતું આવી શાળાઓની તપાસ કરતું રહે, તેને માટે ગામડાઓને અનુકુળ અભ્યાસક્રમ સુચવતું રહે, તે આજ છે તેના કરતાં બમણી સંખ્યાની શાળાઓ જે વર્ષમાં રાજ્યમાં થઈ જાય. થોડાકે હજાર રૂપિયા અને થોડી વધારે જમતિથી વર્તમાન વહીવટ ધણું કામ કરી બતાવી શકે તેમ છે.

લોક શિક્ષણના પ્રશ્નની મહત્તાને લીધે એ સબધમાં ખીજ ધણાય વિચાર આવી જાય છે, પણ જુદુંય નોંધી નથી શકાતું. રાજ્ય અને પ્રજા આ વિષયમાં સત્વર પ્રયત્નશીલ થાય એવી પ્રાર્થના.

પ્રકરણ ૧૦ મું: આરોગ્ય.

આરોગ્યને લગતું અદ્યતન કામ આખા દેશમાં પડ્યું છે. આપણાં ઘરો, વાડાઓ, ફળીયાંઓ, શેરીઓ, ચાટાંઓ, પાદરો, જળાશયો, નળરૂઓ, હાટો લુઓ. પાશ્ચાત્ય સમજણ પ્રમાણે તો તેમાં અનેક ખામીઓ દેખાશે. આપણાં સાદાં જીવનની નજરે નિહાળો તો પણ તેમાંથી દુઃખજ યશે. સાદા સૌમ્યતા નિયમો આપણે વિસાર્યા છે. વિધિઓ બગાડી મૂક્યા છે. તન મનની શુદ્ધિનો વિચાર આપણા જીવનમાંથી લગભગ ઉડી ગયો છે. એ કાણે કર્યું ? ક્યારે કર્યું ? એ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરવાનું આ સ્થાન નથી. માત્ર એટલુંજ સમજી લઈએ કે હવા, ઉજાસ, પાણી, ખોરાક, સ્વચ્છતા, શાંતિ વગેરે જીવન ઉપર સતત અને સચોટ અસર કરતી બાબતોમાં આપણે ઘણું ઘણું કરવાનું છતાં રાજ્ય આ બાબતમાં પણ પ્રગતિની બીજી બાબતોમાં છે તેમ હિસાસીન દેખાય છે. ખર્ચમાં કંઈ ઘટાડો કરવાનો મોઢો દેખાય તોજ રાજ્ય બાના તરફ જમ્મતિ બતાવે છે. લોકોના આરોગ્ય સંબંધે રાજ્યે કરેલી વ્યવસ્થામાં સુધરાઈએ, ધરપી-તાસો, દવાશાળાઓ, પશુદવાશાળા અને શીતળા ખાતું છે. આપણે આ બધા વિષે વિગતે તપાસ કરીએ.

સુધરાઈ સભાઓની સંખ્યા રાજ્યમાં ૨૪ ની છે. જુનાગઢ અને વેરાવળની શહેર સુધરાઈઓ, ૧૬ કસ્ટાઓની સુધરાઈ સભાઓ અને ૬ ગામ સભાઓ છે. જુનાગઢમાં ૬ નીમેલા પ્રજાજનો અને એક અમલદાર પ્રમુખ મળી સભા બને છે. વેરાવળ જેવા અગત્યનાં બંદર અને શહેરની સુધરાઈ સભા એક માત્ર ચોટ કમીશનરમાંજ સમાઈ જાય છે. કસ્ટા અને ગામ સભાઓમાં વહીવટદાર પ્રમુખ અને બીજા એચાર નીમેલા પ્રજાજનો મળી સભાનું સ્વરૂપ ઉભું થાય છે.

નથી લાગતો. પરિણામે સુધરાધઓ સરકારી ખાતા જેવીજ રહી છે. અને પ્રજાને લાલ પહોંચાડવાને અશક્ત બની ગઈ છે. રાજધાનીમાં પાણીની સખ્ત તંગી રહે છે. ત્યાંની ગરમી અસહ્ય હોય છે. કુવા અને વાવો ઘણાં જોડા છે. રાતના બે વાગ્યાથી ઝાખા ફાન-સોના પ્રકાશથી પાણી ભરવા અનેક વિટંબના અને કલહો ભોગવતી બાહ્યોને બાળકપણામાં જોયેલી એ દૃશ્ય જીવનભર જુલાય તેમ નથી. આજે આવડાં મોટા શહેરની આ મુશ્કેલી દૂર કરવાને પાણીના ૧૨ અરધા ધૃતી જાહેર નળ મુકાવાનું અહેવાલો પરથી જણાય છે, અને એ પણ સુધરાધનું પરાક્રમ નથી પણ દરબારની દયાનું ફળ છે એમ સમજાય છે' ઘણા મોટાં શહેરોમાં મોટા ખર્ચે દૂરથી પાણી લાવવાની સગવડ થઈ છે, પણ જુનાગઢ રાજ્યમાં શહેરની પડોશમાંજ બાર માસ વહેતી નદીઓ અને આજુ બાજુ ડુંગરાઓની કુદરતી સગવડ હોવા છતાં પાણીનો પુરો પાકો બદો-સ્ત થઈ શકતો નથી.

આરોગ્યને લગતા અનેક કામો સર્વત્ર પડ્યા છે સૌરાષ્ટ્ર જેવા પછાત મુલકમાં શુ શુ કરવાનું નહિ હોય? છતાં સુધરાધઓની નાની સરખી આવક પણ પુરી ખરચાતી નથી. દર સાલ એકઠીજ થતી રહે છે. આ એક આશ્ચર્યજ છે. આકડા તપાસો: ઈ. સ. ૧૯૨૨-૨૩માં આ ખાતાઓની પુરાત રૂ. ૨,૧૨,૧૩૫ ની હતી. સાલ દરમ્યાન ઉપજ રૂ. ૧,૬૩,૫૦૭ ની થઈ. કુલમાથી રૂ. ૧,૩૫,૧૯૫ ખર્ચાયા. બાકી રૂ. ૨,૭૦,૯૨૨ બચત રખાયા. ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યમાં આવી કરકસર ઉપયોગી ગણાતી દરે, પણ જ્યાં પ્રજાના તન, મન, ધનને ખીલવવાનોજ હેતુ હોય અને અનેક બાબતો નાણાં અને વિચારને અભાવે એમને એમ પડી રહેતી હોય ત્યાં આવી કરકસર અધર્મિત ગણાય. રાજ્યના બીજા

ખાતાઓમાં કરકસર કરવાને બદલે લારે વધારો થતો આપણે જોયો છે. શિક્ષણ અને આરોગ્યની બાબતમાં આવી કરકસર ન જોઈએ આમાંથી રાજ્યની પ્રગતિની વૃદ્ધિ અને શક્તિની તપાસ કરીએ તો પરિણામ શું જણાય ?

ખોસો, ઓ સુધરાધના સભ્યો 'તમે પ્રગતિનિતુ' કામ માથે લીધું છતાં બામ કેમ થયું છે ? આ ખાતા સાથે સીધો અને ધણીપદનો સંબંધ ધરાવનાર અમલદાર વર્ગ આનો કેંઈ જુલાસો કરશે ? કોઈ ઉત્તર આપે તો પ્રજા સત્યસ્થિતિ સમજે અને રાજ્ય અને પ્રજા મળી તેને સુધારવાનો વિચાર કરે એમ થાય તે પહેલાં પણ સુધ-ગાઇઓમાં સુટણીનું ધોરણ દાખલ કરવાનું, સુધરાઇઓની ઉપજ અને ખર્ચના સંબંધમાં તેની સત્તા વધારવાનું, સુધરાઇને હાથે જતી અને સંસ્કારનું નહિ, પણ દવા, ઉત્તમ, પાણી, ખોરાક, શિક્ષણ શાળા, પુસ્તકશાળા અને બીજી જાહેર સંસ્થાઓને લગતું કાર્ય સોંપવાનું, સુધરાઇને ખર્ચ નહતો રવાનિક માણસો અને ઢોરો ઉપર કાણુ રાખવાનું વગેરે કામો તો ત્વરાથી થવા જોઈએ. રેવન્યુ ખાતા પાસે ધણીપદ ન રાખતા કેવળ શિક્ષકપણું રહેવા દેવું જોઈએ. આવા નાના નાના સુધારાઓ ન થાય તો દુરમાન ન. ૧૩ માં જણાવાયેલી પ્રજાને સ્વરાજ્ય ભોગવતી જોવાની નામદાર નવાજ સરકારની ઇચ્છા અર્થ વગરની થઈ જાય.

દવાદારની મદદ બહુ થોડા બેકિને મળી શકે છે. જેમ શિક્ષણની બાબતમાં રાજ્યે પીછેહટની નીતિ ધારી છે તેમ આ વિષયમાં પણ રાજ્યનું વલણ તેવું જ દેખાય છે. રાજ્યમાં ૨ ઇસ્પીતાનો અને ૨૪ દવાખાનાઓ હતા તેમાંથી થોડા વખત પહેલાં ૨ દવાખાનાઓ દરદીઓનાં અભાવને કારણે બંધ થયા, એટલે હવે રાજ્યમાં કુલ ૨૪ વૈદ્યકીય સંસ્થાઓ રહી બધામાં મળી કુલ ૩૦ ડાક્ટરો છે. ઉપરાંત

ખાનગી ધંધો કરનારામાં ૧૧ અંગ્રેજી રીતે, ૧૯ આયુર્વેદની રીતે અને ૩૧ યુનાની રીતે કામ કરે છે. આ રીતે ૪,૬૫.૦૦૦ મનુષ્યોને મદદ પહોંચાડવા માટે ૧૦૧ માણસો રોકાયો છે. આમાંથી ૭ સંસ્થાઓ અને ૫૫ માણસો તો માત્ર જુનાગઢ શહેરની સારવાર કરવા માટે છે, એટલે રાજ્યના ખીજા ભાગ માટે ૧૭ સંસ્થાઓ અને ૫૬ માણસો બાકી રહે છે. આ રીતે આસરે ૧૪૦ ચોરસ માઈલે એક સંસ્થા અને ૭૫૦૦ માણસોએ એક ડાક્ટર, વૈદ્ય, યા દુકાન-મનું પ્રમાણ આવે છે. રાજ્ય આ ખાતાંને કુલ ખર્ચમાંથી જુન હિસ્સોજ આપે છે, અને ને નાની રકમમાંથી પણ મોટા ભાગ જુનાગઢ શહેર ખાતે જાય છે. સં. ૧૯૭૮ માં જુનાગઢ ખાતે રૂ. ૮૪,૦૦૦ ખરચાયા અને બાકીનાં આખાં રાજ્યને માટે આ રૂ. ૨૪,૬૪૫ અપાયા છે ! દામકામાં જુની ઢબના વહીવટે સ્થાયેલી સંસ્થાઓમાં ગીરની ફરતી દવાશાળા સિવાય કંઈ વધારો થયો નથી. જ્યારે હાલમાં બેસાણુ અને વડાલનાં દવાખાનાંઓ બંધ થયાં છે !

અલખત, જુનાગઢની ઇસ્પીતાલોમા રાજ્યનાં જુનાગઢ બહા-રનાં દરદીઓની સારવાર થાય છે. પરદેશનાં દર્દીઓની પણ સારવાર થાય છે. આમ જુનાગઢ ખાતે થતા ખરચમાંથી ખીજાને મદદ મળે છે એ લક્ષમાં રાખીએ તો પણ સાધારણ પ્રમાણે માટે દવાશાળાની અને વૈદકીય મદદની હિસુપ દેખીતીજ છે. ગીર જેવાં વિસ્તૃત જંગલને માટે ખરચાતી રકમ વાર્ષિક રૂ. ૬૯૬ ની છે. તે વિસ્તારના અને આબોહવાના પ્રમાણમાં નાનીજ જ લેખાય. કુલ ખરચાતી રકમ-માંથી જુનાગઢ ખાતે વપરાતી રકમ બાદ કરીએ અને કુલ વસ્તી-માંથી પાયતખતની વસ્તી બાદ કરીએ તો બાકીની વસ્તીને માથા દીડ આશરે વાર્ષિક એક આનાની રકમ આ ખાતે મળે છે ! રાજ્ય-ની આવક માથા દીડ રૂ. ૧૩૬ એટલે ૨૧૫ આનાની છે. ૨૧૫

ની કમાઈવાળા પોતાનાં કુટુંબને માટે માત્ર ૧ વૈદકીય મદદ સારી આપે તો તે વાજખી નહિ લાગે. ધરને ૩૨ રાખી, પૃથ્વીપરના જીવનની મર્યાદિત મુદ્દતનું જ્ઞાન રાખી પરલોકના અથવા કયામતના રોજને યાદ રાખી, કેાઈ વહીવટ કરનાર ખર્ચની આવી બ્યવસ્થાને વાજખી ગણી શકશે ?

ધેર ધેર વૈદકીય મદદ પહોંચાડી શકાય એવી એક પ્રયા જુનાગઢમાં છે, પરંતુ એ પ્રયાની તરફ દુર્લક્ષ રહેવાથી તેનો ઉપયોગ જોઈએ તેટલો થતો નથી. રાજ્યનું વૈદક ખાતુ અમુક ધોરણસર દેશી વૈદોની પરીક્ષા કરી પ્રમાણપત્ર આપે છે, એ પ્રયાને પદ્ધતિસર ચાલવાય તો દેશી વૈદોનો વધારો થાય અને અત્યારે અણુશીખ્યા માણુસોની જેવી તેવી સહાયને બદલે આવા ઠીક થીએલા વૈદોની મદદ વસ્તીને મળી શકે. ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષનો કેાઈ પ્રમાણ પત્ર ધરાવનારા ધંધાદારી વૈદ સાથે રહી અભ્યાસ અને અનુભવ મેળવી આવનાર, ગુજરાતી ભાત ધોરણનો અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા માણુસોને નિશ્ચિત હરાવેલા અભ્યાસક્રમ પ્રમાણે તપાસી પ્રમાણપત્ર આપવાનું રાખવામા આવે તો ધણો ફેર પડી જાય તેમ છે. આવા વૈદોને, ગામડાની શાળાના શિક્ષકોના સંબંધમા સુચવ્યું છે તેમ માન્ટ આપવાથી ધણા ગામડાઓમા વૈદકીય મદદ પહોંચાડી શકાય તેમ છે. રાજ્યના ૮૪૦ ગામડાઓમાં પાંચ ગામ દીઠ એક વૈદને રાખવાની યોજના થાય તો ૧૬૮ વૈદો અને સંસ્થાઓ જામે. આના નિભાવ માટે વૈદના વાર્ષિક રા. ૨૦૦ અને દવાના રા. ૧૦૦ ગણાય, એટલે રાજ્યને વર્ષ દિવસે રા. ૫૦,૦૦૦ નું ખર્ચ આ ખાતે વધારે થાય. જે રાજ્યને વાર્ષિક ૬૦-૬૨ લાખ રૂપીઆની પેદાશ દોય તેની પાસે આ માગણી વધારે પડતી નહિ ગણાય.

આમાં જે અર્થ સરશે. વસ્તીને બહુ હુકમી વૈદકીય મદદ

મળશે અને દેશી વૈદ્ય આગળ વધશે. જુનાગઢ લાખો રૂપિયા ખેરાત, પરોણાગત, ધનામ અકરામમાં વાપરે છે, તેમાંથી આટલી રકમ આ ખાતે રોકવાનું જો વહીવટની વૃત્તિ બદલાય તો તદ્દન સહેલાઈથી બની શકે તેમ છે.

તળપદ જુનાગઢમાં ઢેરો માટે દવાશાળા છે. આ દવાશાળાએ સં. ૧૯૭૮ માં રૂપિયાનાં ૫૯૩ ઢેરોની અને સરકારી ૮૬૮ ઢેરોની સારવાર કરી છે. પશુઓનાં આરોગ્ય ઉપર જે રાજ્યની આર્થિક દશાનો મોટો આધાર હોય તેમાં આ મદદ ધણીજ ઓછી છે. આ દવાશાળાના કુશળ ડોક્ટરોએ રાજ્યમાં મુસાફરીઓ કરી ખેડુતોને ઢેરનાં દરદો અને એના સામાન્ય ઉપચારોની માહિતી આપી હોય એવો ઉત્સેખ સરખો અહેવાલોમાંથી હાથ નથી લાગતો. આ ખાતે ખર્ચ પણ હંસવા સરખુંજ રાખ્યું છે. સં. ૧૯૭૮ માં એ ખાતે રૂ. ૧૭૮૪ નો ખર્ચ થયો છે. રાજ્યમાં ઢેરોની સંખ્યા ૪૮૫૮૯૪ ની છે, એટલે એક ઢેરદીક વાર્ષિક પોણી પાંચની જોગવાઈ વૈદ્યકીય મદદ માટે થાય છે ! જે બળદીઓની મહેનતથી ખેતીનું ઉત્પન્ન આવેછે, જે ગાય બેંસોની મદદથી હજારો ડબા ઘીની પેદાશ થાય છે, જે બકરાં મેદાઓની મદદથી કામળા અને ધાખળાઓ અને ખાતર મેળવાય છે, અને ઉંટ, ગધેડાં, ઘોડા જેવા ઢેરોની મદદથી આવજાવનો માલ અને મનુષ્યોનો વ્યવહાર નભે છે, તેમજ જેનાં દાડકાં આમડાંમાંથી પણ રાજ્ય પેદાશ મેળવે છે તેના તરફ અપાય છે તેથી વિશેષ ધ્યાન આપવાની જરૂર કોને નહિ લાગે ? પણ રાજ્યનું બજેટ ઘડનારાઓને એની જરૂર જણાતી નથી. એ રાજ્યનું અને રાજ્યને આશરે રહેલી રૂપિયાનું કમબાત્તજ ગણાય.

વૈદ્ય ખાતાનું ધ્યાન ગીર તથા ગિરનાર તરફ જતીથી જરૂં જોઈએ છે. જરડા કુગરમાં ઉગતી ઔષધિઓની તપાસ માનનીય

ભાષા જપ્યકૃમ્યુ ઈદ્રજીએ કરી અને ચેરખદરના નામદાર મહારાજા સાદેજની કૃપાદ્રષ્ટિથી હપારી. એજ વિદ્વાન વહીલ તરફથી કચ્છની વનરપતિઓનો મથ પશુ હપાષ તેવાર થાય છે. એમના જેવા વિરય નરને સોધી કામે વજગાડવાનું જુનાગઢને ન સુઝે એવી માન્યતા તો કાષ મુખજ રાખી રાકે, પણ સંસ્થાનનું વેચક ખાતું આ ધર આગરો પડેલો વેચકીય ખજનો જગતની જાણમાં લાવે નહિ, તેનો ઉપયોગ કરે નહિ એતો નવાઈની વાતજ ગણાય. વેચકખાતું જુલેગીન બદાર પાડે તેમા વસ્તીને શું લાભ થાય ? વસ્તીને અક્ષરે જોળખતા દળ શીખવાનું છે. જે વેચક ખાતું દેશી ઔષધિઓની જોળખાણ ઉપયોગ, પ્રદર્શન અને પ્રયોગદ્વારા સ્થળે સ્થળે આપે તો કદક લાભ થાય આમ કરવામા તો રાજને બેવડો લાભ છે, એક તો પોતાની દહમા ઉગતી વનરપતિઓનો ઉપયોગ થવાથી વસ્તીને દવાનું ખર્ચ કંઈક ઓરો બચે અને જે જે ગીળે પુષ્કળ પ્રમાણમા ઉત્પત્તી હોય અથવા ઊગાડી શકાય તેમ હોય તેનો વેપાર ખીલવીને પણ નાણા મેળવી શકાય. આમા કદ જલ્દ ખર્ચ કરવાનો નથી, માન વૈદ્યનીય અમલદારોએ તકલીફ લેવાની છે. રાજ્યના હિતને ખાતર, વસ્તીની સગવડને ખાતર, જે વૈદ્યકીય મોટા અમલદારોને, પગાર લઈ, આટલીતકલીફ ઉઠાવવાની ફરજ પાડવામા આવે તો તે વધારે પડતું કૌને લાગશે ?

પ્રકરણ ૧૧ મું: ભરણુ-પોષણુ.

પ્રત્યેક રાજ્યવહીવટની ઉપયોગિતાનું માપ પ્રજાની સ્થિતિથી નીકળે છે. પ્રજાની સ્થિતિ બહુ લાગે ભરણુ પોષણની સગવડો પ્રમાણે હોય છે. ઉપયોગિતાની વૃદ્ધિના પ્રમાણમાં વહીવટનું અસ્તિત્વ દૃઢતા મેળવે અને ક્ષયના પ્રમાણમાં ધસારો પામે એટલા માટે પ્રજાના પરિપોષણનો બોધ, રચને રચવે, પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં મળી આવે છે. જુનાગઢ જેના રાજ્યને ગોખી રાખના જેવા એક શ્લોક છે.

રાજન દુયુક્તસિ ચદિ ક્ષિતિધેનુમેનામ
તેનાદ્ય વસ્તમિષ્ઠ લોકમમુ પુષાણ ।
તદ્દિમશ્ચ સમ્યગનિશ પરિપુષ્યમાણે
નાનાફલૈર્ફલતિ કલ્પલતેષ્ઠ મૂમિ ॥

“હે રાજા ! જો જમીનરૂપી આ ગાયને દોહવા ઇચ્છે તો પહેલાં વાછડાંની પેટે પ્રથમ આ લોકનું પોષણ કર, નિરંતર તેમનું સારી રીતે પરિપોષણ કરવાથી કલ્પનતાની પેટે ભૂમિ વિવિધ ફળોથી ફાલે છે.” આ લેખમાળાનું પ્રકરણ ૭ મું વાંચી જવાથી જણ્યારો કે પ્રજાની સ્થિતિમાં સુધારો આવરયક છે-શક્ય છે. જેમાથી ભરણુ પોષણ મેળવી શકાય તેવા પુષ્કળ સાધનો રાજ્યમાં છે કુદરતની જેટલી કૃપા તેટલી જો રાજ્યની મમતા હોય અને પ્રજાની અગવડો અને નડતરો દૂર કરવા પ્રયત્નો સતત ચલા રહેતા હોય તો સમૃદ્ધિ અને સુખમાં ધણો વધારો થઈ શકે વિચાર કરતા નાની મોની અનેક આમતો તરફ ધ્યાન ખેંચાય, પરંતુ જોઈતી બધી માદિ-

તીએ મદારી પાસે નથી, તેમ આ લેખમાળા અમપોદ નથી; એટલે કેટલીક મુદાની વાતોનોજ વિચાર કરવાનું રાખીએ.

ખેતીનો વિસ્તાર અને ઉત્પન્ન વધારી શકાય તેમ છે. રાજ્યમા, માગરોળને બાદ કરતા, કુલ ૨૦,૪૩,૫૭૮ એકર જમીન છે. આમાથી બાવાતોને અપાયેલી ૫૭,૦૬૫, મૂળ મરાસીઆઓની ૨,૨૬,૫૧૫, અને ખીજા જીવાદારોને દીધેલી ૩,૫૦,૦૨૬ એકર જમીન બાદ જતા ૧૪,૦૬,૯૬૧ એકર ખાવસા બોય રહે છે. આ વિસ્તારમા જગલ અને ખરાબો ૬,૨૬,૪૬૪ એકરમા છે, એટલે ખેતીને થોડા ૭,૭૭,૫૦૭ એકર ભૂમિ રહે છે. જમીનની બે જાત વણી છે. (૧) બારેત એટલે વરસાદના પાણી ઉપરજ આધાર રાખતી, (૨) પીન એટલે કુવા, વાવ, ઓરીઆ સાગ્જુના પાણીની મદદ મેળવી શકતી. પહેલા પ્રકારની ૭,૨૫,૯૮૭ એકર અને ખીજા પ્રકારમા ૨,૬૬૨ મારણ કાઠાની અને ખીજા ૪૮,૮૩૬ એકર જમીન છે. આમાથી ખેતીને ખાતે ચડાવી ખેડુતોએ રાખેલી ૬,૧૪,૫૩૩ એકર બોય બાદ જતા બાકીની ૧,૬૨,૯૭૪ એકર અણખેડાતી જમીન ગાજ્યપિના સામે મુઝા કન્યાની પેડે મ્હાન વદને નિરાશ નયને! માઠી વર પાચતી હોય છે.

આમ કેમ ? ઉત્તરો સોધવા અહેવાલો હિયામીએ. કરી સમજણ નહિ મળે. મેમાનગતી, ખેરાત, પરચુરણ વગેરે જીન અગત્યની બાબતો માટે અહેવાલોમા ઘણી ચાહી, કાગળ અને હપામણીને ખર્ચ થતો જોવાય છે, પણ આ અગત્યની બાબતમા અહેવાલો રજુ કરનારાઓ જાણજ દુકામા પતાવટ કરી દે છે. ખુદાવિદ નવાજ સરકાર આ અહેવાલો કેમ સ્વીકારતા દરે ? પ્રજામાથી કોઈ આ બાબત તરફ રાજ્યનું ધ્યાન કેમ નહિ ખેંચનું હોય ? ઉપેક્ષાવૃત્તિ અક્ષતત્ત્વ અને શોકપ્રદ છે. આવી ઉપેક્ષાનેલીધે દેખી શકાય એવું નુકસાન

રાજ્ય અને પ્રજા વેડે છે. રાજ્યની મહેસુલ સરાસરી એકર દીઠ ૪ રૂપીઆને આશરે છે. નવી જમીનનું ઉત્પન્ન આરંભમા કંઈક ઓછું ગણીએ તો પણ રાજ્યને વાર્ષિક ૪-૫ લાખ રૂપીઆની ખોટ જાય છે એમ દેખાય રાજ્યે દશ વર્ષમા રેલ્વેને વધારવા રૂ. ૩૫,૦૦,૦૦૦ અને જાહેર બાંધકામ પાછળ રૂ. ૯૦,૦૦,૦૦૦ ને આશરે ખર્ચ્યા છે, જ્યારે આ પડતર જમીનને ખેડાતી કરવા માટે કંઈ ખર્ચ થયું હોય એમ જણાતું નથી અનુભાવક રીતે લાખોની રકમો રોકાય અને દેખીતી કાયમી પેદાશ આપે એવી બાબતો તરફ દુર્લક્ષ થાય તેથી ખર્ચની વેતરણ કરનારા અધિકારીઓની મતનબ વિશે પણ લોકોમા અનેક પ્રકારની શકાઓ થયા કરે. વસતીના વધારાના પ્રમાણમા પણ ખેતીનો વિસ્તાર વધતો નથી ૧૦ વર્ષમા વસતીમા ૭ ટકા વધારો થયો છે, એના પ્રમાણમા ૩૦-૪૦ હજાર એકઠો ખેતીમા વધારો થવો ધટે, કારણકે ખેડુતની સખ્યા પ્રજામા વધારે હોય, પરંતુ માત્ર ૧૦,૦૦૦ એકર નવી જમીન વસી છે. આટલેથીજ વાત અટકતી નથી. ભારે દુખની એક વાત હજી કહેવાની છે. જુનાગઢ જેવા રાજ્યને એક પણ ખેડુત ખેતી છોડી મજુર થઈ જાય કે રાજ્યનો હા હોડી જાય તે પાસવે નહિ-શોભે નહિ, છતાં દાયકાથી ઓછા સમયમા ૭૦૩ ખેડુત કુટુંબો ખેતી તજી મજુરી કરતા થઈ ગયા છે. ૨૮૨ ખેડુત કુટુંબો રાજ્ય છોડી ચાલ્યા ગયા છે. અહેવાલો રજી કરનારાઓએ આવી અગત્યની બાબતના કારણો દર્શાવવાની પણ કાળજી લીધી નથી. વિસ્તારની વાત બાબુએ રાખી ખેતીના સુધારા સબધમા રાજ્યના પ્રજાનો તરફ નજર કરીએ તો પણ કેવળ નિરાશાજ થાય. કિંમતી પાકો તરીકે જુનાગઢે તમાકુ અને ગાળે ઉગાડવા કંઈક કોશીય કરી છે, તે ૭ મા પ્રકરણમા આપણે જોયું છે. થોડાક હજો મને-કમને ખેડુતો પાસે લેવરાવ્યા છે લોકોમા એ હજની મદદથી લાભ થતો હોય એવો વિશ્વાસ ક્યાય

જેડા જોયો નથી. કોઈ કોઈ ડેકાણે તો આવ્યા હજોના વેચનારાઓના સ્વાર્થ તર્ફ લાગતા વળગતામાંથી કોઈ કોઈએ ધ્યાન આપી ખરીદી કરાવ્યાની વાતો સંભળાય છે. ખેડુતોના પરપરાથી મળતા અનુભવોને એકઠા કરી એ ઉપરથી તેમાં સુધારો કરવાનો આ ખાતાના કોઈ જવાબદાર પુરે કંઈ પ્રયત્ન કર્યો હોય એવું જણાતું નથી.

જમીન મહેસુલમાંથી ગળ્ય ૨૫,૦૦,૦૦૦ રૂપીઆ મેળવે છે. માત્ર ખેડુતોના નહિ પણ એ સિવાયના બીજા વર્ગોના નિર્વાહ પણ મોટે ભાગે ખેતી ઉપરજ આધાર રાખે છે. તેથી આ સ્થિતિમાં સુધારો સત્વર થવો જોઈએ. થોડીક સાદી વાતો તરફ વહીવટ ધ્યાન આપી શકે તો તે થઈ શકે તેમ લાગે છે.

પડતર જમીનને ખેડાતી કરવા માટે આલીઅર, નિઝામ અને ત્રાવણકોરમાં હમણાજ ચયેલી યોજનાઓ જેવી યોજના જુનાગઢે કરવી જોઈએ છે.

ખાતે ચડાવેલી જમીનમાંથી ફરવેં આશરે ૫૦,૦૦૦ એકર જમીન વાવેતર થયા વગરની રહે છે. એમ થવાના કારણો અને તેના નિવારણો અહેવાલમાં જ્ઞાને સમગ્ર ત્રણ રીતે અપાયા જોઈએ.

ખેડુતને ખેતીકારમાંથી પદ્મશ્રી ચર્ચ મજુરીઆ વર્ગમાં જવાનો વખત આવે ત્યારે તેના કારણોની બહુ પાકી અને રહેમભરી તપાસ થવી જોઈએ અને તેની મુશ્કેલીઓ બની શકે ત્યાં સુધી ટાળવી જોઈએ. પ્રયત્નો કરવા છતાં દુર્ભાગ્યે તેને પતનમાંથી બચાવી નજ શકાય તો તેની વિગતો બીજાઓને ધડો મળી શકે તેવી રીતે પ્રસિદ્ધ થતી રહેવી જોઈએ.

નવા ખેડુતો વસાવવા રાજ્ય તરફથી ચતા પ્રયત્નોને ખૂબ જાહેરાત આપવી જોઈએ અને વાર્ષિક અહેવાલમાં પ્રયત્નોમાં પડતી મુશ્કેલીઓ અને તેના પરિણામો બતાવવા જોઈએ. વળી તે ઉપરથી

મળતી સુચનાઓનો પછીના વર્ષમાં અમલ થતો રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી જોઈએ

ખેતી ખાતાના અધિકારીઓને ખેડૂતો સાથે બહુ છુટથી બેળાતા રહેવાની ફરજ પાડવી જોઈએ ખેડૂતોના મિત્ર બની, સેવા બાબે તેમના અનુભવોની વાતો સાંભળી-સમજી પોતાના જ્ઞાન સાથે મેળવી તે ઉપરથી મળતા માર્ગો ગુજરાતી ભાષામાં ખેડૂતો વાંચીને કે સાંભળીને સમજી શકે તેવી રીતે છપાવી રાજ્યમાં ઠેકઠેકાણે ફેલાવવા જોઈએ કોઈ કોઈવાગ ખેતીના ખાસ અનુભવીઓને આમ ત્રણથી બોલાવી રાજ્યમાં ફેરવી તેમની સૂચનાઓ મેળવી તેનો ઉપયોગ કરવા પ્રયત્ન થવા જોઈએ

ખી, બળદ, ખાતર, મુલ્કી, પાણીની સગવડો વધારવી જોઈએ

જમીન ઉપર ખેડૂતને કાયમી ભાડુતને બદલે માલેખની સ્થિતિમાં રાખી, ગભરૂ બહાર જઈ વસેલા અને ઠીક સ્થિતિમાં આવેલા માણસોને રાજ્યમાં પાછા આવી વસવાનું આકર્ષણ થાય તેવી સ્થિતિ ઉભી કરવી જોઈએ,

આ બધું કરવા માટે રાજ્યને કંઈ મોટા ખર્ચમાં ઉત્તરવું પડે તેમ નથી, વહીવટની વ્યવસ્થામાં ખાસ ફેરફાર કરવા પડે તેમ નથી. જરા ત્રીણવટથી ધ્યાન આપી કાળજી રાખવાની જ જરૂર છે. પ્રજા અને અધિકારીઓ પોતાનું કર્તવ્ય બરાબર બજાવવા લલચાય તેની યોજના કરવાની છે ભરણુપોષણનો પ્રશ્ન પ્રતિદિન વધારે ને વધારે વિકટ થતો જાય છે, તેના કડવા ફળો ભોગવવાનો વખત આવી પહોંચે તે પહેલાં એટલી જવાબ તો બહુ સહેનાઈથી આપાદી વધારી શકાય તેમ છે ખેતી અને પશુપાલન તરફ ખાસ સોખ ધરાવનાર અને એમના દિલની અભિનાયાઓ વારે વારે ઉચ્ચારનાર દાલના

પ્રુદાવિદ નવાળ સરકારના રાજ્ય અંમલ દગમ્યાન આ બધી બાબતો વિષે કંઈ નહિ થાય તો પ્રજાનું મોટું કમભાગ્યજ લેખારો

ખેડુતની જરૂરીયાતો અનેક છે, અને એમાં જેટલી ખામી હોય તેટલું ખેતીને નુકસાન હોયજ, પરંતુ આટલું અને ખેતીના સાધનો વિના તો મુદ્દય ચાલે નહિ આ ખેડે બાબતમાં ખેડુત ખૂબ દુખી હાલતમાં છે અહેવાલો લખનારાઓને ખેડુતની સ્થિતિની વિગતો આપવાનું સૂઝતું નથી, એટલે અહેવાલો પરથી તેની સ્થિતિ વિષે કંઈ સમજણ આપીને મળતી નથી ગામડાઓમાં કમ્વાથી, ખેડુતો સાથે જોળાવાથી એમ લાગી આવે કે રાજ્યના ખેડુતપર સારી પેઠે કરજ છે, એ કરજમાંથી મુક્તિ મળે નહિ ત્યાં સુધી ખેડુતની આટલું સુધરે નહિ તેની મહેનતનો પૂરો બદલો તેને મળે નહિ ખેડુતને કરજમુક્ત કરી “શેડ”ની ગુલામીમાંથી છોડાવવાનો છે. આ ગુલામીની ભયંકરતાનો ખ્યાલ વાચ-વાથી તો નહિજ આવે. ખેડુત દાક, તાપ, પાણી સહી રાત દિવસ મહેનત કરે પોષણના પદાર્થો ઉત્પન્ન કરે. બધું લાવી ગેઠને હાટે દગલો કરે. શેડની સગવડ અને સમજણ પ્રમાણે ભાવ અને વજનથી માલ વેચાય. આવક ખેડુતને ખાતે જમા નોંધાય. પછી એરડીના દાણા માઠી હિસાબ થાય લેણામાં એકમની એકઠી દશક અથવા શતકની દગલીમાં સરી જાય હિસાબ પૂરો થાય ખેડુત હુગડા ખ ખેરી વીણે મોટે ઘેર જવા. ઉભો થાય. શેડ ઉદાર થાય. બાકી બહુ નીકળતા છતાં ધીરધાર ચાતુ રાખે ખેડુત ફરી કામે વળગે વર્ષે વર્ષે આની આ વિધિ. તેમાં જો કમનસીમે અધવચ કાઢીને બળદ મુઓ, બાકી મઈ, કાજ આપ્યું, મદવાડ આપ્યો કે દડ મુડ થયો તો તો પછી તેના બેડાવ તેની વર્ષોની મહેનત જમી બધું શેડે મેટી ચણાવી હોય, તેમાં હીડાળો નધાવી શેડાણીને સાથે

લઘુ ઝુલતા હોય, લગલગ મક્કતનો ચારો મેળવી ઘી દૂધ ઝાપટતા હોય, આખા મામ પાસેથી લગલગ મક્કત નોકરી મેળવતા હોય, ઘોડીએ ચડી ઉધરાણીએ નીકળતા હોય, અમલદારોને ગામને ખરચે ખુશ રાખતા હોય, હવેલીમા મનોરથ કરતા હોય, દેરાસરમા આગી લગતા હોય, કે આહાણુ બાવા સાધુને લાડવા ખવડાવી પુણ્યનો સંચય કરતા હોય, ઘેર વરો આવતા નાતમા શેરે શેર ઘીનું ચૂરમુ જમાડી જશ લેતા હોય, છતા ખેડુતની દુર્દશા આવતા તેને પડખે ઉભા રહેવાને બદલે, તેને પાયમાળી અને ગુલામી સ્વીકારાવ્યા વિના રહે નહિ. જ્યાં સુધી ખેડુતના ઉત્પન્નનો પૂરો બદલો તેને મળે નહિ, નિત્યની આવશ્યકતાઓ સવાયા દોદા આપીને લેવામાથી તે છુટે નહિ, આગંતુક આફતો અને અવસરો ઉકેલવાની તેને સગવડો મળે નહિ, ત્યાં સુધી ખેતીની આબાદીની આશા આકાશ કુસુમ જેવી જાણવી. ભટ્ટના ઉપદેશો, સેવાના ફૂલફટાક ઉપલકીઆ દેખાવો, બાપુજીએ ફરી બતાવેલો સાચો સદાયક રંગીઓ, રાજ્ય તરફથી મળતી માફી, મોકુફી, તગાવી કે તસક્લી પણ “ શેઠની ” ની સાકળમાથી ખેડુતને છોડાવવા અસમર્થ છે. આવે છે. શ્રામ્ય આર્થિક અવસ્થામા “ શેઠ ” ની સસ્યા અત્યારે પોતાનું સ્થાન દૃઢ રાખી રહી છે, તેની ઉપયોગીતા પણ મોટી છે, પરંતુ તેને નોકરીના બદલામા જે આપવાનું રહે છે તેનું પશ્ચિામ ખેડુતની પરાધીનતા છે. એ પરાધીનતા દૂર થાય, સેવાના પ્રમાણમા સૌને બદલો મળતો રહે એવા ફેરફારની જરૂર છે. એ ફેરફાર કેમ થઈ શકે ? એ અતિશય વિકટ સવાલ છે. છતાં ખેડુતને બળવાન બનાવવા હોય તો એનું નિરાકરણ કરવું જ જોશે. રાજ્યની મદદ મળે અને આ વિગેની ત્રિગતવાર તપાસ થાય તો માર્ગો સહેલાઈથી મળી આવે. એ જ્યારે બને ત્યારે ખરૂં, તરત તો દુનિયામા સર્વત્ર

સ્વીકારાતો મહાકારવાદ, રાજ્ય અંત કરણથી ઉપાડી લે તો પણ થયું છે.

જુનાગઢે બ્રિટિશવાળી વહીવટ દરમ્યાન સદકારી મંડળીઓ સ્થાપવા પ્રયત્ન કર્યો. રેન્ડોલ સાહેબે એ પ્રવૃત્તિમાં કીક રસ લીધો અને બહા પ્રોફેસર બટ્ટની તથા ખતીવા વહીવટદાર રા. કેશવનાથ જ્ઞેશીની મહેનતથી કેટલીક મંડળીઓ સ્થપાઈ. ૧૯૧૬-૨૦ માં રાજ્યમાં ૧૨ મંડળી, ૧૩૩ સલાસદો, રા. ૯૧૮૧ મુઠી અને ૩૧ ૮૭૧૭ ની ધીરધાર થઈ હતી. ૧૯૨૦-૨૧ માં મંડળી ૬, મહાસં ૧૪૭, મુઠી ૯૨૭૫, ધીરધાર ૬૪૬૭ આ વર્ષમાં રેવન્યુ ખાતાની આ પ્રવૃત્તિ તરફની ફરજ તરફ ધ્યાન ખેંચવામાં આવ્યું, છતાં તેનું પરિણામ કંઈ આવ્યું નહિ. પછીના એ વર્ષોના અહેવાલોમાં આ સુચનાનો અમલ થયો કે નહિ તેનો ઉલ્લેખ પણ નથી મળતો. મંડળીઓ વધી નહિ. સભાસદો ૧૪૭ માંથી ૧૬૯ થયા, પણ ધીરધાર ૨૫૧૧ અને ૨૯૯૭ ની થઈ એટલે ૧૯૨૦-૨૧ કરતાં અર્ધી વક્રમનું કામકાજ થયું. સભાસદોની મજબૂતી વધારો કેવી રીતે થયો છે ? તે વિશે આપણને કંઈ ખબર મળતી નથી. અનુમાન છે કે બદાઈની કોલેજના વિદ્યાર્થીઓએ કાંટના મહાકારી રોડસમાં આ સંખ્યા વધી હશે, જેકુતોની મંડળીઓમાં નહિ. સલાસદની વર્ગવાગી આપવાનું ધોરણ રહે તો જેકુતોને માટે આ મંડળી મારફતના પ્રથમ વિશે વિચાર થઈ શકે.

બ્રિટિશ હિન્દમાં ૧૦૦૦૦૦ માણસે ૨૧ મંડળી છે. માઈસોર, વડોદરા, હૈદરાબાદ, બોપાલના રાજ્યોમાં એટલી સંખ્યા માટે ૨૦ મંડળીઓ છે. આ આકાશમાં જુનાગઢના રેવન્યુ ખાતાને પ્રયત્ન છીન થવા ઉત્તેજ શકતા નથી ?

જેકુતની મહેનતનો ખર્ચો તેને પૂરેપૂરો મળે એવી પણ કોઈ યોજના થવી જોઈએ છે. સદકારી મંડળીઓદારા આ કામ સદે-

લાઇથી થઇ શકશે, પરંતુ મંડળીઓ સ્થપાય, પગભર થાય અને તેનો અનુભવ અને આવડત વધે ત્યાં સુધી તો કોઇ ચોજના વિચારવી જોઇએ. ખેડુતોને માલના ખરા લાવતાલની ખબરો મળતી રહે તેવી એક પ્રયા જીનાગઢમાં છે. દર મહિને દસ્તુરલ અમલમાં વેરાવળ બંદરમાં ચાલતા લાવો છપાય છે. પણ આટલાથી આ વાત પતાવી દેવી જોઇએ નહિ, આજના જમાનામાં મોટા શહેરોની બજારોની અસર ગામડામાં સહેલાઇથી થઇ શકે તેમ છે. રાજ્ય તરફથી સુબઇ જેવાં શહેરમાં એજન્ટ રહે છે. આવા એજન્ટો મારફત બજારની સ્થિતિ માલ ઉત્પન્ન કરનારાઓના ધ્યાનમાં રહે તેવી રીતે વખતો વખત આપી શકાય. ખેડુતોને નાણાંની મદદ થતી રહે અને તેનો માલ સારામાં સારા લાવથી વેંચાય, તેને જોઇતો માલ કિફાયત લાવથી મેળવી અપાય, તો બહુ મોટો ફેર પડે તેમ છે. અલગત આવી વ્યવસ્થાઓ આંખ મીંચીને ઉઘાડતાં નથી થઇ જતી, પરંતુ જીનાગઢ જેવાં રાજ્યનું લક્ષ આ બાબત તરફ જાય તો તેવી વ્યવસ્થા અશક્ય અથવા અતિ મુશ્કેલ નથીજ.

ખેતી રાજ્યની મોટામાં મોટી મિલકત છે. સંસ્થાનની સમસ્ત પ્રજાનું ભરણ પોષણ કરનાર ઉદ્યોગ છે. એની આબાદી માટે રાજ્યે અને પ્રજાએ સાથે મળી ખૂબ પ્રયત્નો કરવાના છે. પ્રયત્નો કેમ અને કેવા કરવા જોઇએ તેની ચોટીક ચર્ચા ઉપર કરી છે. ખીજા ધણા વિચારો થાય એમ છે, વાંચક અધિકારી હો કે પ્રજાજન હો, ખેડુત હો કે ઇતર ધંધાર્થી હો, તેને મારી આગ્રહપૂર્વક અરજ છે કે આ સંબંધમાં પોતાની માહિતીઓ અને વિચારો પ્રકટ કરે.

ઉદ્યોગો અને વાણીજ્યની વૃદ્ધિ કરી પ્રજાની આબાદી વધારવાની કોઇ ચોજનાઓ થયાનું અદેવાતો ઉપરથી જણાતું નથી, પરંતુ પરસ્પર રીતે રાજ્ય આ કામોને મદદગાર થાય છે એવી વાતો

સંભળાય છે. પરચુરણ રીતે રાજ્ય ન્યારે મદદ કરવા તૈયાર રહે : ત્યારે તેને વ્યવસ્થિત જનાવવામા ગોલા અને સફલતા વધવાનો મંજ છે. નિશ્ચિન યોજનાઓથી કામ લેતા મદદ લેવા દેવામા સરળતા વધે છે. નિયમો કાવાથી લાભ દેખાય તો અનિયમિત સહાય કરવાની પ્રયા છોડવામા વાધો નથી. રાજ્ય એમ કરશે એવી આશા ગાંધી, વર્તમાન સ્થિતિનું મળી શકે તેવું સાચું સ્વરૂપ જોવાની મતેનત કરીએ.

ઉદ્યોગ અને વાણિજ્યમા આવડતની જરૂર છે. આવડત મેળવવાને પદ્ધતિસર શિક્ષણની જરૂર ગણાય. એ શિક્ષણ મેળવવાની જોગવાઈ સરકારો સ્થાપી રાજ્યમા થઈ શકે નહિ એ સમગ્રાય તેવું છે, પરંતુ એવી દશાત સરકારોનો લાભ વસતીના લાયક માણુમોને અપાવવા જોઈથી કાળજી અને ખર્ચ તો રાજ્ય કરી શકે તેમ છે.

આવડત પંત્રી તરત મુદીની જરૂર ઉભી થાય છે. ઉપર ખતાવ્યું છે તેમ રાજ્ય તરફથી કોઈ કિસ્સામા એ મદદ મળે છે, એવી મદદ દરેક લાયક ઉમેદવાગને મળી શકે તેવો પ્રમુખ જમાનાની પ્રગતિની સાથે જુનાગઢમા પણ થાય એવી આશા રહે. પરંતુ દુર્ભાગ્યે અવળું બન્યું જણાય છે જુની દમના વહીવટમા ટંકશાળને નામે ઝાળખાતા સરકારી પેટી મારફત રાજ્યની સિલિક રાજ્યમા વેધારીએ અને બીજા જરૂઆતવાળા માણુસો પાસે રોકાતી. આ સમવડ થણી ઝાણી થઈ ગઈ દેખાય છે. સં. ૧૯૧૮ ની સાલમા જુનાગઢ અને વેરાવળમા આ પેટી પાસે ૩૪૬ ખાતાઓ હતા. એમા રાજ્યે રૂ. ૧૨,૬૦,૭૩૧ રૂપાંતે ધીરો દતા અને આચરે ૬ ટકા જોડણુ ઉત્પન્ન મેળવ્યું હતું પંત્રીના દસ વર્ષમા સ્થિતિ બહુ પલટાઈ ગઈ છે. સં. ૧૯૭૮ ની સાલમા ટંકશાળ પાસે માત્ર ૭૭ ખાતા હતા અને ધીરધાર રૂ. ૩,૭૩,૪૧૧ ની હતી. ન્યારે સરકારી કામગીઆમા

રૂા. ૩૬,૬૭,૪૦૭ ની રકમ રોકાઈ હતી ઉપરાત રાજ્ય બહારની બેંકોમાં બાંધી મુદતની અને ચાલુ ખાતાના ચાપણ તરીકે પણ સારી જેવી રકમો રોકાઈ રહે છે.

ધરના ધર, ધરેણાં, રાય ગીરો મૂકી ભારે દરથી, વ્યાજે નાણાં મેળવી વેપાર ધંધા માટે બહાર જનારા નાના મોટા વેપારીઓ, મુઠીની લગભગ મદદવિનાજ ધંધો ચલાવતા કારીગરો, અને અનેક રીતનો ધસારો ભોગવવા ઉપરાત મોટું વ્યાજ ભરી પોતાનું બધું ઉત્પન્ન શેષની દયા ઉપર છોડી ગુલામીમાં સપડાઈ રહેતા બેકુતોને મૂડીની મદદ આપ્યાથી ઉપજ કેમ નહિ થઈ શકતી હોય? રાજ્યની નાણા ખાખતની જરૂરીઆતનો અદાજ વિચારીએ તો ઓછા વ્યાજે પરહદમાં રોકાતી આ મુડીમાંથી એક ઉત્તમ બેંક ચલાવી શકાય અને નાના મોટા બધાની જરૂરીઆતો સતોષી શકાય એમ લાગી આવે છે. આમ કરવાથી વેરાવળજેવા બંદરના ધણી રાજ્યને અને તેની રૈયતને કેટલો બધો ફાયદો થાય તે જલહીથી સમજાય તેવું છે. આનો વિચાર રાજ્ય અને પ્રજા મળી કરવું થાય તો ?

સ્વદેશની સપત્તિ વધારવા સામ્રાજ્યનો બોજો ઉઠાવનાર અંગ્રેજ રાજતત્ત્વે દેશી કારીગીરીની ઉપેક્ષા દીધી હોય કે નાશ દીધો હોય કે કિતેજનનું પોષણ બેંચી લઈ તેને પોતાની મેળે મરવા દીધો હોય તે સમજી શકામ, પરંતુ દેશી રાજ્યોમાં કારીગીરી હણાય કે હીણાય એ રાજ્યવટને ભારે લાછળ લગાડે

વોટસનસાહેબના જુનાગઢ ઉપરના પુસ્તકમાં રાજ્યની કળા અને કારીગીરી, એ રાજ્યના દ્રવ્યો અને ખીલવણીની આશાઓ ક્યાંક ક્યાંક દર્શાવેલ છે. એ અથ લખાયાને આજે ૪૦ વર્ષ પુરા થયા છે. આપણી નજરે પણ કેટલાક ધંધાઓ ચાલતા તે હાલકું ધ આકર્ષક સ્થિતિમાં દેખાતા નથી; છતાં રાજ્યનું લક્ષ આ ઉપેક્ષા

કે ધસારા તરફ કેમ દોરાવું નહિ હોય ? લક્ષ અપાતું હોય તો રાત્રીએ ઉત્તેજન આપી વણકર, ખારવા, સુતાર, કુંભાર, મોચી, રંગરેજ, ચમાર, વગેરેમાથી ઉત્તેજન આપી કોઇ ધંધો ખીલવ્યાનો દાખલો અહેવાલોમાથી કેમ નહિ મળતો હોય ? માળવેનું મોઢાપણું દેખી જિયાગા ખેડુતોએ “રોડ” ની મદદથી લોખંડી તારો ધટમાળ માટે દાખલ કીધા અને માટીની ઘડની જગ્યાએ રંગના પુરાણા ડબ્બાઓ મુંબઇથી ભેગા કર્યા. આવી સાદી સાદી વાતોનો વિચાર પણ આપણે કરી શક્યા નથી, તો ખીજુ વધારે મદતની વાનો ક્યાથી લક્ષમા આવી હોય ? જે હોય તેમા મુધારો કે વધારો કહાય ન શાય તો પણ કારીગરવર્ગને ખતિન દશામા લાવે તેવા કોઈ સંજોગો ઉભા થતા અટકાવવાનું ધ્યાન તો ગમી શકાય. આપણે તો એ પણ ભૂલી ગયા છીએ. છેલ્લા ૫-૧૦ વર્ષમા દારૂ, અશીષુ, ગાંજો મેળવવાની ક્ષણીજ ભેગવાઈ વધવા દીધી છે મં ૧૯૬૮ માં દારૂની ૩૧, અશીષુની ૪૮ અને ગાંજોની ૨૫ દુકાનો હતી, અને તેમાથી રાત્રીએ રૂ. ૭૦,૪૨૧ ની ખેદાશ ચઈ હતી તેમા વધારો ચઈ મં ૧૯૭૮ માં દારૂની ૪૮, અશીષુની ૫૨, અને ગાંજોની ૩૭ દુકાનો ચઈ; અને તેમાથી રૂ. ૧,૧૭,૭૮૬ ની ચઈ. વસતીમા ન્યારે દર વર્ષમા ૭ દુકાનો વધારો થયો ત્યારે આવી દુકાનોમા ૩૧ દુકાનો અને રૂ. ૬૭ દુકાનો વધારો થયો. શાળાઓ ઘટાડવાથી, દવાદારની સગવડ ઓછી આપવાથી અને દારૂ, અશીષુ, ગાંજો પીવાની આદતને ધોપણુ મેળવવાની સગવડો વધારવાથી કારીગરોને કેમ આબાદ કરી શકાય એ સમજતું નથી.

આવી હિંદાસીનતામા મોટા યાયા ઉપર હિંદોએની સ્થાપનાની આશા વધારે પડતીજ લેખાય. દુનિયા જાણે છે કે વેરાવળ બંદ-રેથી હજારો ગાંસડી રૂ ની નિકાસ થાય છે, જ્યાં સં. ૧૯૬૮ માં

હતી તે કરતાં જીવ પ્રેસની સંખ્યા વધી નથી. ભાવનગરની પેઠે એકાદી કાપડની મીઠા પણ ઉભી થઈ શકી નથી. પુષ્કળ રૂ લાવ લક્ષ્મણનાં જળ-સ્થળ માર્ગોની સગવડ, રાજ્ય બહાર ચાલી જતી તંત્રમંત્રની મોટી મજૂરી અને મૂઠી માટે રાજ્યનું માત્રપરપણું હોવા છતાં આવા આવશ્યક ઉદ્યોગને સ્થાપી આબાદીની વૃદ્ધિ માટે જીનાગઢ અગ્રેસર નહિ થાય તો બીજાં કોને કહેવા જવાશે? રાજ્ય જરાકજ મદદ કરે, માર્ગ બતાવે, મુશ્કેલીમાં રાહત મળે એવી આ-સ્થા ઉભી કરે તો આવી આવી અનેક બાબતો રાજ્યમાં સહેલાઈથી ઉભી થાય એવો સંભવ છે. આજ આપણા દેશની સમૃદ્ધિ હરાઈ જાય છે, તેને અટકાવવાથીજ દેશ પ્રગતિમાન થઈ શકશે, એમ બધા જાણે છે-જીનાગઢનો વહીવટ પણ જાણે છે; પરંતુ માત્ર જાણવાથી ખસ નથી થતું, પ્રયત્નશીલ થવાની જરૂર છે.

હજારો ડાળા ઘી વેરાવળખંદરેથી બહાર જાય છે. સેંકડો ચોરસ માપકનું જંગલ રાજ્યને કબજે છે. છતાં ઢોરોની ઓલાદ સુધારવાનું, પશુઓની સંખ્યા વધારવાનું શું શું થયું છે તે અહેવાલો પરથી નથી જોવાનું. ઢોરોને પોષવા માટે આટલી મોટી સગવડ તો કુદરતે કૃપા કરીને સારા સારા જંગલમાં જીનાગઢનેજ આપી છે. એ જીનાગઢ જો ધારે તો ઘી દુધની પેઠાસ બહુજ વધારી શકે.

નિકાસી પદાર્થો જેવા કે ડુંગળી, લસણ, મગફળી વગેરેની પે-દાશ મોટા પાયા ઉપર કરવાનું પ્રયત્નને જોમ ચડે તેવું પણ બહુ થઈ શકે તેવું લાગે છે; છતાં એ બધાં માટે રાજ્ય તરફથી મળતી મદદની ખજર મેળવી શકાતી નથી.

રાજ્યની વિસ્તૃત સમૃદ્ધ ગીર વેરાવળ ખંદરની પાસેજ હોવા છતાં ધમારતી લાકડું મલખાર, વલસાડ અને દહાણુથી ત્યાં આવી પડે છે. ગીરમાં તેવી જાતનાં ત્રાડો ઉગાડવાના સફળ પ્રયત્નો થાય

તો આખાદી વધે. અહેવાલોમા એ વિરોના ઉલ્લેખો છે, પણ તે પરથી ગીંગની માલેખને લીધે રાજ્યની કે પ્રજાની પેદાશ બહુ વધી હોય તેનું જણાતું નથી. આજના વિજ્ઞાનના જમાનામા એવી સ્થિતિ રાજ્યને મેળે નહિ. વહીવટીની મનોદશા પ્રજાની આનાદીતરફ યોગ્યસંપર્કે વળે નહિ, ત્યાસુધી આ કુદરતની કૃપાનો લાભ જોઈએ તેટલો મળે નહિ, પરંતુ ગીર તરફ કેટલું ઓછું લક્ષ અપાય છે ? ૬૦૦ ચો. મા. ની ગીરમા સડકો સુધારવા પાછળ સં. ૧૯૭૮મા મા. ૩ ૨૩૧ ખર્ચી શકાયા છે, અને લીલા તથા ઝાકીઆમા પાણી માટે કુવા ગળાવવા નથી મળી શક્યા મજુર ૧૯૨૧-૨૨ મા. કે ૧૯૨૨-૨૩ મા. અમલદારોના મુકામ માડવા અને ઉપાડવા માટે જ્યાં સેંકડો મજુરો આજના પલકારામા મળી શકે છે ત્યાં પાણીની સાધારણ સગવડ કરવા એ બે વરસો સુધી મજુરો નથી મળી શકતાં એ આશ્ચર્યજ ગણી શકાય. ગીર કરતા જુનાગઢ તળપદની માત્ર ૨૫૦૦ રૂ. ની પેદાશ આપતી બાગોની કિંમત વધારે ગણાય નહિ જો એ બાગોની પાછળ વર્ષે ૩૫-૪૦ હજાર રૂ. ખર્ચવાની જોગવાઈ થઈ શકે છે, તો ગીરની બાબતમા પ્રજા કેટકેટલી આશા રાખે.

નાની મોગી એવી ખીંજી ધણીય વાતો છે કે જેમાથી, જો રાજ્યની ગતિ જોઈએ તેટલી થાય તો, લાખો નહિ પણ કરોડોની આવક રાજ્ય અને પ્રજાની મળી થઈ શકે.

વેરાવળમંદરની ખીલવણી માટે રાજ્યે ખ્યાન આપવા માડ્યું છે, પરંતુ તેમા મુખ્ય વાત બૂલાઈ જતી લાગે છે સં. ૧૯૬૮ મા. બંદરની આપાત નિકાસ રૂ. ૮૭,૨૬,૦૦૦ ની હતી તે વધીને સં. ૧૯૭૮ મા. રૂ. ૩,૦૬,૮૦,૦૦૦ ની થઈ છે, છતાં વઢાણોની સખ્યા ૧૭૩ માથી ૧૬૦ ની થઈ ગઈ છે, આ આકાશો અક્ષોસ કરાવે તેવા છે. પરદેશી રીમર કંપનીઓને હાથે દેશનો આ મેટો.

ઉદ્યોગ હણાઈ જાય છે. એ કંપનીઓ સાથે જેમ તેમ કરી દેશી વહાણ વડીઓ ટકવા પ્રયત્ન કરે છે. એવા સમયમાં આવકજવકના આંકડાઓમાં ત્રણ ગણો વધારો થવા છતાં વહાણોની સંખ્યામાં ઘટાડો થાય છે તે જોઈ કાઢીને પણ ગ્લાનિ થવા વિના નહિ રહે; છતાં આ ઘટાડામાટે કંઈ તપાસ થઈ હોય તેનો ખુલાસો અહિંવાસો પરથી નથી મળી શકતો. આમાં તે ઘટાડાનાં કારણો અને તેનાં નિવારણોનાં શોધનનું તો ક્યાંથીજ સુઝે ? લાખોની પેદાશ આપતાં બંદરને ખીલવવામાં જેની પેઢીઓની પેઢી ખપી ગઈ છે, તેવા ખારવાના છોકરાઓને મદદ કરી નવી રૂઢિપ્રમાણે વહાણવડું શીખવવાનું તો બાબુ-એ રહ્યું, પણ વહાણોને નવી ઢબે વધારે ચોક્કસ અને ઉપયોગી બનાવવાનું પણ આપણને સૂઝતું નથી. દેશની આબાદીમાં આ ધંધાનું અતિ મહત્વ છે અને એ નજરે આ સ્થિતિ જોઈએ ત્યારે ધણા મુદ્દાના પ્રશ્નો મનમાં ઉઠે છે; પરંતુ એ બધા માટે આ સ્થાન નથી. અત્યારે તો એટલુંજ જાણી લઈએ કે આ ધંધા તરફની અવગણના અને ઉદાસીનતા નહિ હોય તો વહેલે મોડે બારે તુકસાન થશે.

હવે એક સાદી પણ અતિ મહત્વની વાત જોઈ લઈએ. દેશની મજૂરી વેડફાઈ જાય અને વિદેશીઓની મજૂરી જુદાં જુદાં રૂપે ખરીદાય તેમાં દરિદ્ર્યનું મૂળ રહેલું છે. રાજ્યમાં વ્યર્થ જતી મજૂરીને ઉપયોગમાં લેવાની જોગવાઈઓ કરવાની અને એમ કરવાની વૃત્તિને ઉત્તેજનની બહુજ જરૂર છે.

વસતીનો બહુ મોટો ભાગ ખેડૂતનો છે. જ્યાં જ્યાં જમીન ઉપર બારે માસ મજૂરીની જરૂર રહે છે, ત્યાં ત્યાં આ મહેનતુ કામ ખૂબ કામ કરી રહેલ છે; પણ આવી સ્થિતિ અતિ મર્યાદિત છે. પીતની જમીન ઉપર કાયમ કામ રહે છે. આવી જોંય માત્ર ૫૧૫૨૪૬ એકર છે. બારેત જમીનમાં મુખ્યત્વે એકજ પાક થાય છે; એટલે

કામગીરી પણ અમુક મુદ્દાની મળી શકે છે. આવી ભૂમિ ૬,૧૭, ૦૪૮ એકર છે. આ ઉપરથી જણાશે કે ખેડૂતને આખું વરસ મટેનત આપી શકે એવી માત્ર ૭ ટકા જમીન છે, ત્યારે મર્યાદિત મુદ્દા કામ આપે એવી ૯૩ ટકા છે. કેટલાક કિસ્સામાં ખેડૂતને પીન-ખારત ખેડ પ્રકારની જમીન હોય છે, એ લક્ષમાં ગખીએ તોપણ રૂપતના આ મોટા વર્ગમાંથી બહુ મોટા ભાગને આખું વર્ષ મજૂરી કરવાની સગવડ નથી એમ સ્પષ્ટ સમજાય તેમ છે આથી ઉત્પાદક રીતે રાશી ખુલીથી કામે લાગે એવી મજૂરી માત્ર ભેગ વાઢને અભાવે વ્યર્થ જાય છે, એક પડાળીઆ (એકજ પાક ઉગાડતા) ગામોના ખેડૂતોને બેઠા બેઠા ગપાટા મારતા, કબજામાં કાળ-લેપ કરતા, વ્યર્થતામાં જીંદગી વીતાવતા જેણે જોયા હશે તેમને મજૂરીની આખી બગમાદીની તીનના પચવાગમાં સમજાય જશે

અમ કરી શકે એવા શરીરોવાળા, કામમાં રોકાતા આયકો ન ખાય તેવા મનવાળા, રાજ્યની ઈચ્છા, ઉદારતા અને ઉત્તેજન હોય તેવી બાબતોને વધારી લઈ ઉપયોગી ઉદ્યોગોમાં મથી રહેવામાં આનંદ માનનારા ખેડૂતો અગાધ અને અસહાયતા ને કમતાકાત બની જઈ જીંદગીનો વ્યર્થ ક્ષય કરતા જેમ કોઈ પણ સહાયને શોક થયા વિના રહે નહિ. ખરૂં છે કે રાજ્યે તેમને ધધો કરવાની અદ-કાયત કરી નથી, ખરૂં છે કે રાજ્ય સીધી રીતે કોઈ ધધાનો નાશ કરતું નથી, અને એ પણ ખરૂં છે કે ચોરે બેસી ટાવવા કરવાની કે કલહમાં મચ્યા રહેવાની, કોઈ ખાસ ઘટરો ધડી, તેમના ઉપર રાજ્ય દરજ નાંખતું નથી, ત્યારે રાજ્યનો શુદ્ધ દોષ ? સામાન્ય બેદરકારી

આપણા દેશમાં આ મજૂરીનો ઉપયોગ ખરૂં બનાવવાના કામમાં થતો, ધર ખોગડાની દુસ્તી કરવામાં થતો, ખેતીના નાના નાના સાધનો તૈયાર કરી લેવામાં થતો, પરંતુ પરદેશીને ધુસાડવાની

અકળ પેરવીઓએ ઉપજાવેલા મોહની જાળમાં આ બધા ધંધાઓ એવા જકડાઈ ગયા છે કે તેમાંથી મહાત્મા ગાંધીજી જેવા મહાપુરુષ પણ તેનાં બંધનો છોડવી શક્તા નથી. ખાદીની પ્રવૃત્તિને, બીરતાના ભાર નીચે કચડાતા ઉચ્ચપદ્મ લોકો, સંકુચિત મર્વાદામાંથી બહાર નીકળતી અથવા ધાતકે જકડામણમાંથી જયવાની મહેનત કરતી જોષ ભાડી ઉઠે છે; પણ અજ્ઞાન પ્રજાજનો પણ એની આંકણી કંઈ કરી શક્તા નથી. મીલનાં કપડાંઓ ને મીલનાં સુતરમાંથી બનાવેલું પાણુકોરું, ખેડુતો, ભરવાડો, કારીગરો અને વસવાયાંઓએ પણ આજ વસાવી દીધું છે? હાથલોઢનો ચરખો અને રેંટીઓ તો હવે ગામડામાંથી અને નેસડામાંથી પણ ઉઠી ગયો છે! “લાખે બાપ ને ત્રાકે મા”ની કાઠીયાવાડી કહેવત તો હવે જાણે માતૃભાષા જેવીજ થઈ પડી છે. ધીંગા ઉતના ધાબળાઓ અને ધાબળાઓને, રૂના કચરામાંથી બનાવેલ જર્મન અને જાપાની રંગીન ધુંસાઓએ કોઈ નખરાંબાજ સ્ત્રી જેમ ધરધણીને ત્રાહે ત્રાહે કરાવે તેમ, પોતાના વતનમાંથી હાંકી કાઢેલ છે! ત્રણ ચાર દાયકાઓ પહેલાં ધર આંગણે બનતી અને વપરાતી અનેક ચીજો અદૃશ્ય થઈ ! પણ રાજ્યને કે પ્રજાને તેનાં પરિણામો વિચારવાની નથી ટેવ કે દુરસદ!

જીનો અને પ્રેસો થમાં. રેલવે અને બંદરોની સગવડ વધી. રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતું રૂ બજાર ચાલ્યું. તૈયાર કપડું વધુને વધુ પ્રમાણમાં આપાત થવા માંડ્યું. વેપાર વાંધાભર્યોજ હોય એમ કોઈ કહી શકે નહિ, પણ સંસ્થાનમાં વપરાના કાપડ જેટલું કાચું રૂ દેશ-માંજ ખપમાં લેવાય નહિ તો પ્રજાને મજૂરી દેવાના રૂપમાં અને પૈસા આપી સંસ્થાન બહારની મજૂરી ખરીદવામાં ધણું નુકસાન જાય. આ નુકસાન અટકાવવાની કાળજી જરાજર લીધા પછી કાચા માલનો નિકાસ થાય તેજ જરાજર કહેવાય. આ નુકસાન અટકાવવાનો કોઈ

પ્રબંધ થયો હોય તે જાણવામાં નથી. રાજ્યમાં નથી મંડાણી એકે
મીલ કે નથી ગાજતો થયો ચરખો.

પોતાની પાસે રાખી, ઘરમાં ચરખાથી લોટી, ઘરની ડાશીઓ,
વહુઓ, દિકરીઓને હાથે કંતાવી, ગામના વણકર પાસે વણાવી,
પડોશના કસબાના રંગરેજ પાસે રંગાવી, કાપડ વાપરતા થાય તો ખેડૂતો
ને દબ્યતો કેવો બચાવ થાય અને દેહીની અતીત રહેતી કેટલી જરૂરી-
આતો સંતોષાય તે સમર્થવદા પ્રયત્નો થવા જોઈએ. આવા સાદા
પણ અતિ ટકાઉ કાપડ વધે, તેના તરફ લોકોની મમતા ટકે અને
વધે એવી રીતે તેમની સાથે અધિકારીઓ અને બીન ખેડૂતવર્ગના
લોકોનું વર્તન રખાવી શકાય. રાજ્યમાં ગાદી, તકીયા, દફતરખંધન,
જાજમ, છુંગણ, સિપાઇઓના પોશાકો અને કેદીઓના કપડા જેવી
ચીજો માટે રાજ્યમાં ઉત્પન્ન થતી ખાદી વાપરવાનો આચાર રાખી
એ ધધાને પોપણ આપી શકાય. મહાત્માજીના તપને પ્રભાવે ઉભી
થયેલી ખાદીની ભાવના રાજકીય અંશને બાદ રાખી, પ્રજામાં પહો-
ચાડવાનું-પચાવવાનું કામ રાજ્યે ઉપાધી લેવું જોઈએ.

આ વિષયની ઉપયોગીતા ધણી હોવાથી લંબાણની ભીતિ
બાજુએ રાખી, થોડીક ગણતરી વાચકસમક્ષ રજુ કરું છું. ધણે
ઠેકાણે ખાદીનો ઉદ્યોગ ધરગથુ બનાવી દેવાથી ખેતી સિવાયની આ
સહેલી મજૂરીમાથી, ખેડૂત જમીન મહેસુલ તરીકે રાજ્યને જે રકમ
આપે છે તે આખાને આખી ઉપજાવી શકે છે. પોતાના કપાસમાંથી
ખપ પુરતો જથ્થો રાખીને, વાદી કે વાડામાં જરૂર જોટલો કપાસ
પકાવીને, લગભગ મૂલ ૩ ખેડૂત મેગથી શકે. પુરમદના વખતમાં તેને
લોટ, પીન્ડે, પુણીઓ કરે અને ઘરનાં માણુમે કાતે તો મુનર થય
મુઘી મજૂરીનો બધો બચાવ થાય. વણામણી, રંગામણી અને
ઉપામણીનું ખર્ચ માત્ર કરવાનું રહે. કપડાંની અપત આપણા દેશની

માથા દીક વાર્ષિક ૧૪-૧૫ વારની ગણાય છે. ખેતુતના કટુંખને સાધારણ રીતે જોઈતુ કાપડ ૧૦૦ વાર ગણાય. આ કાપડ ખખરમાથી ખરીદે તો તેની કિંમત આશરે રૂ. ૪૦-૫૦ થાય, પણ જો ઉપર ખતાવેલ રીતે કાપડ મેળવાય તો તેમાથી રૂ. ૩૫-૪૦ ખચી શકે.

આ બચતનો ઉપયોગ ગાય પાળવામા, ઘરના રાત્રી ગીયા વસાવવા કે દુરસ્ત રાખવામા, અને બચ્ચાઓને શિક્ષણ અપાવવામા થાય તો ખેતુતના સુખસંપત્તિ જરૂર વધે. પોતાની મજૂરી ખરીદ કરવામા થતી તુકસાની સમજાવવામાટે રાજ્ય જોટલી મહેનત કરે તેટલી ઓછીજ ગણાય, એવી પતિત દશામા આપણે આવી પડ્યા છીએ.

મોટા જમ્યામા ઢોરો ઉછેરવાનું જ્ઞાન અને સમ્બંધ આપવાથી પણ આ રીતે વડેદાતી મજૂરીને ઉપયોગમા લઈ શકાય તેમ છે, અને તેથી પણ આખાદીમા બહુ વધારો કરી શકાય તેમ છે. રાજ્યમા ૭૨૦૦૦ માથ, ૯૬૦૦૦ બળદો અને ૫૦૦૦૦ બેસો છે. વસતી લગભગ એક લાખ કુટુંબોની છે. ઢોરની સંખ્યામાથી વાહડી, વાહડા, અને પાઠીઓને બાદ કરીએ તો દૂધ ધીની તો ઠીક, પણ જાશની પણ કેટલી તાણ રહેતી હશે તે સહેજ દેખાઈ આવે તેમ છે. માલ-ધારીઓ મોગી સંખ્યામા ઢોર એકજ રચણે ગીર જેવા જાગોમા રાખે છે તેનો વિચાર કરીએ તો જાશની તાણ વધારે બપુંકર સ્વ-રૂપમા દેખાય. ધીની નામના અને નિકાસનો જથ્થો નજરમા રાખીએ તોપણ ઢોર ઉછેરવાનો ધંધો ખીલવવાથી પ્રજાની આખાદી વધવાનો સબવ સમજી શકાય તેમ છે. ધાસનો વેપાર કરી ગજ્ય કરી શકે તેના કરતા ઘણી વધારે કમાણી પેરાઈ રીતે ઢોર ઉછેરના ધધાને ખીલવવાથી કંઈ શકે એમ લાગે છે.

વહીવટ સાથે નિકટ સંબંધ ધરાવનારાઓ તથા પ્રજાની સ્થિતિ

વધારે સારી રીતે સમજનારાઓને તો બીજી ઘણી નાની મોટી વાતો સૂઝી આવે છે. એ બધાને આપણે પ્રાર્થના કરીએ કે પ્રગતિ તે જગાવે અને વહીવટને ચરજ કરીએ કે આવી સાદી વાતો તરફ તરતજ ધ્યાન આપે.

પ્રકરણ ૧૨ મું: જુનાગઢનું સ્વરાજ્ય.

જવાબદાર ગણ્યતંત્રને માટે દુનિયામાં અનેક પ્રયોગો થઈ રહ્યા છે. ભારતવર્ષમાં પણ પ્રજાને જવાબદાર રાજ્યતંત્ર સ્થાપવાની શરૂઆત થઈ ચૂકી છે. આ શરૂઆતના વિધાયક સહગત માનનીય મી. મોન્ટેગુ સાહેબે લોર્ડ એમ્સફોર્ડને સાથી રાખી પાર્લામેન્ટ પાસે રજુ કરેલા અહેવાલમાં ભારતીય દેશી રાજ્યો જવાબદારીનો સિદ્ધાંત સ્વીકારે તેવી સુચના કરેલી. જુદે જુદે સ્થળે કોઈ કોઈ સ્વરૂપે એ સુચનાનો અમલ થવા માડ્યો હોય તેમ દેખાય છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં જુનાગઢનું એક પ્રકારનું સાર્વભૌમત્વ હોવાથી સમ્રાટસત્તાની આ સુચનાને સારામાં સાની રીતે વધાવી લેવામાં આવે એમ સહુ કોઈ ધ્વંષે. મૌલિક નવા ફેરફારો બ્રિટિશ વાલી વહીવટ કરવાનું વાજબી ન વિચારે, એટલે ખુદાવિદ નવાજ સરકાર તખ્ત-નશીન થયા પછીજ એ સુચનાનો અમલ થાય તેમ હતું.

ખુદાવિદ નવાજ સરકાર શ્રી મહોબતખાનજી સિંહાસનારૂઢ થયા પછી તરતજ તેમણે ફરમાન નં. ૧૩ બહાર પડ્યું. આ લેખમાળામાં એ ફરમાનને ધણી વાર યાદ કરવામાં આવ્યું છે. જુનાગઢની જનતાને મજેસો એ મોટો હક્ક છે. એના પરિણામે જુનાગઢ જલદી રાજ્યતંત્ર ગોઠવી શકે તેમ છે, જુનાગઢની બાવિ પ્રગ્નક્રીય પ્રવૃત્તિઓના પાયારૂપે એ ફરમાન છે, અધિકારીઓ અને પ્રજાજનોને માર્ગદર્શન કરાવે છે, એથી એ ફરમાન અક્ષરશઃ ઉતારી જનતા સામે રજુ રાખું છું. જુનાગઢ પાસે અરજરૂપે કેટલીક સૂચનાઓને યથાર્થ સમજવામાં આ ફરમાનની યાદ જરૂરની છે, માટે આ ફરમાનને ખરાબર વાચતા અને લક્ષમાં રાખવા સહુ વાચકને અરજ કરું છું.

‘મહારાણી મનની પ્રથમ વાત: ખેડતોનું કંદનાણુ અને આખાદી’

ના. નવાબ સાહેબ

હસ્તુરલ અમલ સમ્બર જુનાગઢ પુ ૫૩ મુ, અંક ૧૨ મો, સંવત ૧૯૭૬ ના અધિક આવણ શુક્રિ ૧૦ રવિનાર, તારીખ ૨૫મી જુનાઈ સને ૧૯૨૦, અધિક આવણ માસના વધારાના ૫૪ ૫૦૫ અને ૫૦૬ માથી નીચે મુજબ હિતાયું છે

ફરમાન નંબર-૧૩

મારી રૈયતનો મોટો ભાગ જે ખેતીવાદીના ધધામા રોકાએનો છે, તેનું કંદનાણુ અને આખાદી એ મારા મનમાં પ્રથમ વાત છે ખેડતો એ જુનાગઢની તમામ દેહલતનું મૂળ છે, રાજ્યમાં તેમજ તેના રાજકીય ખાતાઓની કાંઈપણ અવિધ્યની ખીનવણીમાં તેને પ્રથમની અગત્યતા આપવા એકેના આપરવાર્યતા કારણે પણ મને ફરજ પાડી શકે પરંતુ તેઓ મોટે ભાગે જીમ પાડવાની ટેવવાળા ન હોવાથી ફેટલીક વખતે તેઓની પુરી ગણતરી પણ થતી નથી, અને ફેટલીક વખતે અને ફેટલીક જગ્યાએ સહનશીલતાની તેમની ધણીજ પુરાણી ખાસીયતને લઈ તેઓ જોરભુલમ અને અપ્રમાણીકતાનાં સહેલાઈથી ભોગ થઈ પડે છે, તેટલા માટે મને લાગે છે કે તેઓ મારા ખાસ ગ્રહણ નીચે રહે અને તેઓની માગણી અને ઇચ્છાને યોગ્ય અગત્યતા આપવામાં આવે છે, એવું તેઓ જાણે એવા સાધન કરવાની જરૂર છે

આ હેતુથી આથી હું ફરમાવું છું કે રાજ્યના તમામ ખાનસા ગામોમાંથી આવના આગણ માસની તા ૧ લીથી રેવન્યુ પટેલો કાઢી નાખવામાં આવે છે તેને બદલે ગામે બેજા થઈ કંઈ પણ દનાણુ વગર પસંદ કૌન ગામ પટેલો નીમવાનું કરાવવામાં આવે છે ગામ પટેલોને રેવન્યુ ખાતાના નોકરો નહિ પરંતુ એની સાથે

કામ કરનારા તરીકે ગણવામા આવશે અને મારા ખાસ હુકમ સિવાય તેઓને શિક્ષા કરવામા કે કાઢી મુકવામા આવશે નહિ

હાલની ગામ કમીટીઓ પણ સદરહુ તારીખથી બંધ કરવામા આવે છે, અને તેને બદલે દરેક ખાલસા ગામે ગામપચ રથાપવામા આવશે આ પચ ગામપટેલ તથા એકઠા મળેલા ગામના લોકોની કાંઈ પણ દબાણ વગરની સ્વતંત્ર પસંદગીથી ચુની જાયેલા, એક સાતીથી ઓછી નહિ તેટલી જમીનની ખરેખરી રીતે ખેડ કરનારા ચાખ ખેડુતોનું બનશે ગામપચ ગ્રામ્યવસ્તીનું ખરેખર પ્રતિનિધિ મંડળ હોવું જોઈએ એવી મારી ખાસ ઈચ્છા હોવાથી તેના મેમ્બરોની પસંદગીમા સીધી કે આડકતરી રીતે કોઈ પણ બહારની કે કોઈ સત્તાધિશની વગસગ નહિ વાપરવા માટે ધણીજ કાળજી રાખવામા આવશે

આ પ્રમાણે બધાયેલા ગામપચનો જેટલો બનશે તેટલો લાભ લેવામા આવશે ગામહિતની તમામ માનના સ્થાનિક તેમજ તપામ માટે કરનારા અમલદારો તેમની સાથે મસનત કરશે મિલકત સબધીની નાની તકરારોનો તેઓ નિકાન કરશે ગભીર પ્રકારનો ગુન્હો જેમા નહિ થતો હોય તેવા અગત કજીઆઓમા તેમની વગ કામે લગાડવામા આવશે દારૂનો વેપાર કે જોનો દોર કમનસીબે વધતો જતો જણાય છે અને ગામના વધારે જવામદાર રહીશોની મગજવિરુદ્ધ જોનાથી ગામને વધારે વખત ખરાબ થવા દેવું નહિ જોઈએ તેના સબધમા ખાસ કરીને આબકારી અધિકારી તેઓની સાથે મસનત કરશે નિશાળો અને તેના ધોરણો સબધમા તેમના વિચારોપર કેળવણી ખાતુ ધ્યાન દેશે

ધણી વિટળણા ભોગવવા છતાં દુખની દાદ મેળવી શકતા ન હોય તેવી બાબતોમા સીધી રીતે અને અખીન કરવાનો હક ગામ-

પંચને છે, તેમજ એકતોની એલાયી અજીઓ મામપચમાગત મને મોકલેલ દમી તે પર તુર્ન ખ્યાન આપવામા આવશે

મારા નમામ અધિકારીઓ અને અમલદારોને હુમાનું છુ કે મામપચને ખરેખર ઉપયોગી અને જ્યામદાનીવાગું બનાવવાની મારી આ રાજનીનિપ્રત્યે તેઓએ પુમ દિલથી ટેકા આપવો કે જેને પરીજામે પ્રાપ્યવસ્તીને સ્વગમ્ય બોમવની રિયનિ પ્રાપ્ત કરવાનું બની શકે વરસમાં એકવાર કે જરૂરીઆત અવગત સત્રવડ પ્રમાણે વધારે વાર દરેક મદાવના મુખ્ય શહેરમા મારી વની દિવાન કે નાપજ દિવાન દરબાર બરમે અને તેમા એ મદાવના દરેક ખાલસા મામનુ પચ અમર તેમનું ઉપયુગ્યન આવશે આ હુમાનમા ખાસ કરીને એકતોની લગતી રાજ્યપદ્ધતિ વિચારથી સમગ્ર વવામા આવશે તથા મામની જરૂરીઆતો અને ખીલવણીને લગતી અજીઓ સાબગવામા આવશે હુમાર બરનાર અધિકારીનું મુકામ આજામા આજા ત્રણ દિવસ આ રહેશે અને દરેક અજીદારને જાતે સાબગવામાં આવશે તથા મામપચે રજુ કરેલી કોઇ પણ ખામન ઉપર ખાસ ખ્યાન આપવામા આવશે સ્થાનિક અમલદારની દરમીયાનગીરી સિવાય અરજદાર અને દિવાન કે નાપજ દિવાન વચ્ચે પુગતો અને મીઘો સબખ થતા દરેક રીતની કાળજી ગખવામા આવશે

દરબારમા હાજર થયેલાઓ પૈકી દરેક મદાલમાથી પાચ જથ્થાઓ જેમને મદાલના પ્રતિનીધિઓ કહેવામા આવશે, તેમની ચુટણી કરવી એ આ મદાલના દરબારોનું એક અગત્યનું કામ થશે તેઓ સાથે રૂબરૂ વાતચીત થઈ શકે અને તેઓ પોતાની જરૂરીઆતો મારી સમક્ષ જનાવી શકે તેના હેતુથી દર વર્ષે ફેબ્રુઆરી માસમા હું એક ખાસ દરબાર બરીદ અને તેમા એ પ્રતિનીધિઓને મારા રાજ્યધાનીના શહેર જુનાગઢમા બોલાવીશ એક અઠવાડિયા

સુધી જુનાગઢમાં તેઓને રાજ્યના મહેમાન તરીકે ગણવામાં આવશે અને તે અરસામાં જુદા જુદા ખાતાઓના ઉપરી અધિકારીઓ તેમને, ખાસ કરીને રેવન્યુ, ખેતીનાડી, રેલ્વે, રસ્તાઓ, કેળવણી તથા વૈાસબધીની તથા ખીજી ખાજતોની રાજ્યનીતિ પુરી રીતે સમજાવશે. જુનાગઢમાં રાજ્યના ખાતાઓ જોવાની તથા રાજ્યખવાગ-ણનું કામ કેવી રીતે ચાલે છે તે સમજવાની તક પણ મહાત્મ પ્રતિ-નીધિઓને આપવામાં આવશે.

અને હું આથી ફરમાવું છું કે ખેડૂતોની સ્વતંત્રતા કે ગ્રામ્ય જીવનની વ્યવસ્થાને સીધી કે આડકતરી રીતે અસર કરે તેવું કોઈ પણ ફરમાન, ધારો, ઠરાવ કે કાયદો હવે પછી મહાલના પ્રતિની-ધિઓને પુરી રીતે સમજાવી તેમની સાથે તે સબંધે ચર્ચા કરી તેના તમામ મુદ્દાઓ સમજાવ્યા વિના પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે નહિ.

અને હવે પગીથા કોઈ પણ ખેડૂતની જમીન, તેના કારણો મારી પાસે રજુ થઈ અને તે વ્યાજગ્રી લાગ્યા સિવાય, અને જો તે ખેડૂતની ઇચ્છા હશે તો, તેની સામે મુકાયેલા આરોપોનો જવાબ દેવા મારી પાસે જતે હાજર થવાની તક તેને આપ્યા સિવાય, છોડાવી લેવામાં આવશે નહિ એમ આ જાહેરનામાની સાથેજ મારા રાજ્યના દરેક ખાતસા ગામે પુરી રીતે સમજાવે એમ હું ઇચ્છું છું.

જુનાગઢ

મહોદયતખાન

તા. ૨૫ મી જુલાઈ, ૧૯૨૦

નવાબ, જુનાગઢ

અકરણ ૧૩ મું: પ્રગતિને પંથે.

પ્રુદાવિંદ નવાળ સરકારે આજના જમાનાની જરૂર વિચારી પોતાની પ્રજાને આખાદીમાં રાખવા, અને તેને “સ્વરાજ્ય ભોગવતી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવાની” શુભ ઇચ્છાથી આગળ આપેલુ ફરમાન નં ૦ ૧૩ બહાર પાડ્યું; અને એમાં બનાવેલી યોજના પ્રમાણે પોતે જાતે-તેમજ અધિકારીમંડળ પ્રજામનના સીધા સંબંધમાં આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી. જુનાગઢના ઇતિહાસમાં પ્રુદાવિંદ નવાળ સરકારથી મહોબતખાનનું નામ આ ફરમાનથી સોનેરી અક્ષરે નિરંતર શોભતું રહેશે.

રાજ્યવહીવટમાં રાજાની ગમે તેવી શુભ ઇચ્છા હોય તેને અધિકારીઓ અને પ્રજાનો પ્રેમભર્યો સહકાર મળે નહિ તો તેનું કંઈ પરિણામ આવી શકે નહિ.

ફરમાન નં ૦ ૧૩ નો અમલ અધિકારીઓ અને પ્રજાએ આજ સુધી કેવો કર્યો છે તે જોવાની જરૂર છે. એનો અમલ કરવામાં અમુક સ્થિતિ અને સંજોગોની જરૂર રહે છે. જેના દિલ માટે આ યોજના રચાઈ તે પ્રજાની સ્થિતિનો ખ્યાલ પહેલો કરીએ.

કોઈ પણ જનસમુદાય એક પ્રજાને નામે ઓળખાય તે પહેલાં જે પ્રદેશમાં એ જનસમુદાય રહેતો હોય, તેની સાથે તેના કાયમી માલિકીના મમત્વભર્યો સંબંધ જોઈએ. જુનાગઢમાં આવો સંબંધ જોઈએ તેટલા સ્પષ્ટ સ્વરૂપમાં નથી. ખેડૂત પોતાની જમીનો કામદે-સર માલિક નથી, પણ “સરકારમરજી સુધીનો” બાકુત છે. જે કે એ સંબંધ સરકારથીની મહેરબાનીથી અને ચાલતી આવેલી પ્રજા અનુસાર કાયમી જેવો બની રહ્યો છે, પણ હવે જ્યારે જુનાગઢને સ્વરાજ્ય ભોગવતું જોવાની ધારણા પ્રુક્લી રીતે બહાર પડે છે, ત્યારે

ખેડુતોને જમીનનો માલિકી-હક તરત આપવો ઘટે. ન્યાય અને ની-
તિની દૃષ્ટિએ પણ ખેડુતનો માલિકી-હક વ્યાજબી દેખાય છે. રાજકર્તા
તરીકે બાબીવંશ જુનાગઢની ગાદીએ ઇ. સ. ૧૭૩૫ ની સાલમાં
સ્થપાયો. આજ એ વાતને લગભગ ૧૬૦ વર્ષ થયાં. ખેડુતની પેઢીએ
ગણુથે તો જમીનનો ભોગવટો કરતાં તેને બાબીવંશ કરતાં પણ
વધારે વર્ષો થયાં છે. સંજોગોને આધારે રાજવંશો પડપડાયા કર્યા,
પણ પ્રજામાં એવા મોટા પડપડા ન થયા હોય. જે વખતે બાબી
વંશને પ્રભુએ રાજકર્તા તરીકે ચારી આપી, તે વખતે કાણુ રાજ
નય છે અને કાણુ સ્થપાય છે, એની પરવા પ્રજાને પૂરેપૂરી ન રહેતી,
મરાઠાઓનું જોર નરમ પડ્યા પછી અંગ્રેજી સરકારને હાથ બાજી
આવી, અને તેની મદદથી હાલના વંશો રાજકર્તા તરીકે દંડ
થયા. આમાં જુનાગઢની ગાદી ઉપર બાબીવંશને સ્થિરતા મળી.
આવીજ સ્થિરતા ખેડુત ઉપર કાયદેસર મળી જાય તો રાજ્ય
સાથે રાજ્ય અને ખેડુતનો સંબંધ વધારે એકતા અને સ્થિરતા
વાળો થવા પામે; અને આગલાં પ્રકરણોમાં કહેવાઈ ગયા છે તેવા
કેટલાક ફાયદા પણ થાય.

બીનખેડુત પ્રજાના સ્થાવર મિલ્કત સાથેના સંબંધ પ્રમાણે
બે ભાગ છે. (૧) અઘાટ હક્કવાળો અને (૨) ઉભડ હક્કવાળો.
અઘાટ હક્કવાળો ભાગના પ્રદેશ સાથેનો સંબંધ કાયદેસર કાયમી
ગણાય. ઉભડ હક્કવાળોનો સંબંધ જમીન સાથે કાયમી ભાડુત જેવો
ગણાય. અઘાટ હક્ક ધરાવતો ભાગ પ્રમાણમાં ધણો થોડો છે; ન્યારે
ઉભડ હક્કવાળો ભાગ મોટો છે. એ ત્રિે પણ વિચાર કરવા જેવું
લાગે છે, જે જુનાગઢ રાજ્યમાં આવેલા જનસમુદાયને એક પ્રજા
હોવાનો ભાવ ધરાવતો કરવો હોય તો પ્રત્યેક જથ્થોનો સ્થાવર મિલ્કત
સાથેનો સંબંધ અઘાટ હક્કવાળો થવો ઇષ્ટ લાગે છે. અત્યારે એક

રાજાની રૂપત તરીકે એ જનસમુદ્ધ એકત્રિત છે, તેને માલિકીનાં મમત્વથી પણ જો જુનાગઢ સાથે જોડવામાં આવે તો 'જુનાગઢના પ્રજાજન તરીકે પણ એકતાનું' જાન વધારે ચોક્કસ અને દૃઢ થાય.

આવે એક પ્રજાશાત્ર હિતવન્ન થાય નહિ ત્યાંસુધી જુનાગઢને સ્વરાજ્ય બોગવતું જોવાની ખુદાવિંદ સરકારશ્રીની મુરાદ કદાચ બર નહિ આવે. પાંચ વર્ષો વીતી જવા છતાં પ્રજાને “સ્વરાજ્ય” બોગવવાની તો કીક, પણ તેને સમજવાની પણ હોંશ જાગી હોય એવું કંઈજ દેખાતું નથી. ખુદાવિંદ સરકારશ્રી, અધિકારી મંડળ અને પ્રજાને એ વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે. દરેક દેશીરાજ્યે પ્રજાકીય રીતે સમ્રાટસત્તા અને પરરાજ્યોસાથે સંબંધ ગોઠવવો પડે તેવો કાળ હવે આવવા લાગ્યો છે.

રાજ્યસેવકો અને સ્વયંસેવકોનાં દિલ ફરમાન નં. ૧૩ ના ભાવથી તરખોળ થવાં જોઈએ. એમ ન થાય ત્યાંસુધી તેનો અમલ અસરકારક તો નહિજ થાય. અધિકારીવર્ગ ધરાદાપૂર્વક રાજઆદાનો અનાદર કરે નહિ, પ્રજા તરફ દુર્ભાવ ધરાવે છે એમ પણ કહેવાય નહિ, તેમ વર્તમાન યુગને મુદ્દલ ઓળખે નહિ એવું પણ માની શકાય નહિ; પણ આજ સુધીમાં આ પ્રથાઓ અને મનોદશા રૂઢ થતાં આવ્યાં છે. એને છીંધે એવી સમજણ જાગી છે કે વહીવટની વાતમાં માત્ર અધિકારીઓજ સમજે, પ્રજાને તેની સાથે પ્રજા તરીકે આગાઓ ઉઠાવવા સિવાય કશો સંબંધ નહોત્ય, જે કંઈ સીધો સંબંધ છે તે દરેક વ્યક્તિ અને વહીવટની વચ્ચે છે. આ સ્થિતિ કંઈ આજના વહીવટે ઉભી કરી નથી. જેના વિષે આપણે બહુજ થોડું જાણીએ છીએ તે જૂતકાળમાંજ આ કારણો સોધવાં પડશે. આજના હોદ્દા અને ધાંધલના સમયમાં સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ સોધવા કોણ ખેતે ? પણ આપણી અત્યારની દસાનાં કારણો જાણવા, તેનાં

સચોટ નિવારણો શોધવા, સેવકબંધુઓએ મોઢક ધમાલો અને વાણી વિલાસો છોડી એ શોધખોળના કામમાં વળગવું જોઈશે. આ લેખ પરત્વે તો એટલુંજ ખસ છે કે અધિકારી વર્ગ ચાલતી આવેલી રીતિ મુજબ, ઉત્તરોત્તર ન્યુનાધિક અંશની નિરંકુશસત્તા અને અખતવારી ભોગવે છે અને એમાં સંસ્થાનનું અને પ્રજાનું હિત છે એમ મોટે ભાગે ખરેખર માનતા જણાય છે.

આ દશા ફરવી જશે. નહિ તો પ્રજાને સ્વરાજ્ય ભોગવતી સ્થિતિમાં જોવાની મુશ્કેલી એક ખ્યાલી ખ્યાલ જેવી થઈ જશે. આજે પ્રજા સાથે ઘટ્ટ સંબંધમાં આવી જવાનું સહેલું છે, કારણ કે બધાય તર્કવિતર્કો હોવા ચતા હોવા છતાં રાજ્યની હિતશુદ્ધિ વિષે પ્રજાને શંકા નથી જાગી. પોતાના રાજ્યપ્રત્યેનો ભક્તિભીનો ભાવ અખંડિત છે. અધિકારીઓ ખુદાવિદ નવાળ સરકારની છડી છે, એમ કહી તેમના તરફ વિનયથી વર્તવાની આવડત હજુ ઠીક ઠીક પ્રમાણમાં છે; એટલે આજે જો પ્રજાનો વિશ્વાસ હૃદયની લાગણીથી મેળવવાના પ્રયત્ન થશે તો લગભગ અનાયાસે સત્વર સફળ થશે. જે વખત જાય છે તે ધણે કિંમતી છે. દિવસ-ઘડા-પળના વીતવા સાથે ભારતીય બ્રિટિશપ્રજાનો સ્વરાજ્ય માટેનો તનમનાટ તીક્ષ્ણ ને તીક્ષ્ણ બનતો જાય છે. એ વિચારોનાં પ્રખળ મેળાઓ દેશી રાજ-સ્થાનેને કેવળ અલિપ્ત રહેવા દે, એ અસંભવિત લાગે છે. અધિકારીવર્ગ આ વિષે વિચાર કરે અને જે રાજ્ય અને પ્રજાને પૈમે પોતે સુખ ભોગવે છે તેનાં હિતને સમજી રાજ-રાજ્ય-પ્રજા ત્રણેનું સંગઠન સાધવા પ્રયત્નશીલ બને એવી પ્રાર્થના છે.

અધિકારીઓની કેટલીક અગવડો પણ છે. એ અગવડો દૂર થવી ઘટે છે. ખરી કે ખોટી રીતે પોતાનાં પદ ઉપર સ્થિર રહેવાની આશા જોઈએ તેટલી દૃઢ નથી દેખાતી. એ સ્થિતિ તરત

બદલાવી ધટે. મને તેવા ભદ્રા, કુશળ અને અનુભવી પુરુષને પણ અચિરતા ચિંતામાં રાખે; અને જ્યારે માણસ પોતાના નિર્વાહની ચિંતામાં મુકાઈ જાય ત્યારે, સામાન્ય રીતે, ઉચ્ચ જાણતો તરફ ધ્યાન દેવાનું બહુ કઠિન-લગભગ અશક્ય જેવું થઈ પડે છે. નિયમો ઘડી આમાં ફેરફાર કરી શકાય છે.

કામદાજની વહેંચણી અને આવી રીતે વિચારો કરવાની પુર-સદની પણ જરૂર છે.

પ્રજાના વિવિધ સ્વાર્થો અને મતો પણ અધિકારીઓની મુશ્કેલી વધારે છે. એ વિશે પણ પ્રજાએ વિચાર કરવો ધટે. પોતપોતાની વચ્ચેની વાતોની સમજુતી અંદર અંદર કરી લઈ સમજના દિલની દૃષ્ટિથી જો અધિકારીઓ પાસે હકીકતો નિવેદન કરવાની સમજણ પ્રજા કેળવે તો જરૂર વહીવટની સરલતા વધે.

પરંતુ પ્રજાને આ માર્ગે લઈ જાય તેવા સ્વયં સેરકો જોઈએ. વહીવટ અને પ્રજાની વચ્ચે વિવેક અને સહયોગ જાળવી મોકળ જેના બની રહે તેવા સમજદાર અને સાધુતાવાળા સેવકો કયા છે ? જે બ્રાહ્મણો, સાધુઓ, મહાજનોના શેડો, નાનના અને ગામના પટેલો વગેરે મારફત આ વર્ગનું કામ થતું એ બધા સંસ્થિતિમાં પોતપોતાની જ જાળમાં બેઠે જકડાઈ ગયા દેખાય છે, અને આધુનિક રીતિએ સમાજસેવા કરવાના ભારથી નીતરતા હૈયાવાળા સાચા સેવક તો એકપણ મળવો મુશ્કેલ છે જૂનાગઢના શિક્ષિત જુવાનો, અનુભવી અવકાશવાળા આવડતવાળા વૃદ્ધો, અને ગામડે ગામડે ભટકી સમાજ પાસેથી નિર્વાહ મેળવનારા બ્રાહ્મણો, કુટીરોમાંથી જો શોડાકને પણ જીનાગઢનું સાચું અભિમાન જાગે અને વર્તમાન કામને છાંને એવી રીતે રાજ્યવિષે સાચી હકીકતો સમજવાની મહેનત કરે ને વિગતો પ્રજાને શાંતિ અને કુશળતાથી સમજાવે; અને વહીવટ પાસે અનુદામ રીતે નિવેદન કરતા રહે તો મોટો લાભ થાય તેવું

છે ખટપટ અને હોહાને છોડી, વ્યક્તિઓ વિશે સાચી ખોટી વિગતો વગર તપાસે ફેલાવવાનું છોડી, બધા બધુઓ પોતપોતાની આસપાસની સહેલાઈથી મળતી સાચી વિગતો એકઠી કરી, તેના સબધમાં ધીરતા થાય તેવા પગલા બરવા વહિવટને અરજ કરતા રહે, એમાંજ આપણુ બધાનું હિત છે-આખા સૌરાષ્ટ્રનું હિત છે અને કદાચ ભારતવર્ષનું પણ હિત છે. આવા સેવકો આવશ્યક સખ્યામાં ભગે એવી પ્રજાને પ્રાર્થના છે !

ખીજી નાની નડતરો પણ ઘણી દેખાય, પણ એ મધી દુર થતા બહુ વાર લાગે એવું નથી એક વાત લોકોએ જરૂર વિચારી લેવી જોઈએ અને તે પોતાની મનોદશા જેમ એક તરફથી ડરપોક અને જીહ્વુરસ્વભાવને તિનાજલિ આપવાની જરૂર છે, તેમ ખીજી તરફથી ઉન્માદ, ધાધન અને ધાધળીઓ. અને તેમના લખાણોને દુઃ ફેકી દેવા જોઈએ સુખ શુ? શામા? શાથી? આ પ્રશ્નો વિવેકથી વિચારી લઇએ તોજ આપણી મનોદશા નિશ્ચિત અને નિર્ભય બનશે એમ કરવામાં સયમ, સહિષ્ણુતા અને અભ્યાસની જરૂર ગ્રહે છે પોતાની ભાત તરફ રહેવી ફરજને લોકો અદા કરવાનું શરૂ કરે એટલે પ્રગતિનો ધોરી માર્ગ ખુલ્લો થશે એ માર્ગમાં નિશાન તરીકે ફરમાન નં ૧૩ બહુ કિંમતી ચક્ર પડે તેમ છે

પ્રુદાવિદ સરકારશ્રીની ભાવનાને ફલવતી બનાવવા ફરમાનમાં રહેલી કેટલીક ઉજ્જવિદો પણ વિચાર કરી લઇએ આ ફરમાન અનુસાર કેવળ ખેડૂતોનેજ પ્રતિનિધિત્વ અપાયું છે, એ નથી વ્યાજખી કે નથી દિતાવદ ખેડૂતોની સખ્યા ઓગી છે, એટલે એમનો અવાજ યોગ્ય પ્રમાણમાં રજુ થાય તે તો જરૂરનું છે, પરંતુ ખીનખેડુત પ્રજાને તદ્દન વિસારી મુકવામાં ગેરહાથપણ અને અન્યાય છે, એટલુંજ નહિ પણ જે શહેરી અને શિક્ષિત વર્ગ પોતાની તેમજ ખેડૂતની સ્થિતિ રજુ કરવા ચક્રિમાન

ગણાય તેને બાકાત રાખવાથી ખેડુતોને પણ મુશ્કેલ સ્થિતિમાં મુકવામાં આવ્યા છે.

ગામપંચ અને સુધરાઈસભાનાં બંધારણોનો બેદ વિચારવા બેસીએ તો અનેક કલ્પનાઓ જાગે અને મન અટક્યાળી દશામાં હોય ત્યારે તો આખું સુંદર કરમાન કેવું ને કેવું લાગી જાય; પણ આ લેખમાળા કાઢીની સ્તુતિ નિંદા માટે નથી, માત્ર જે સ્થિતિ નજર સામે તરી આવે છે તે રજુ કરવાનો હેતુ તેમાં હોવાથી શબ્દોની રમતથી વાંચનારને ક્ષણિક મોજ અને અધિકારીઓને નિરર્થક ઉપદ્રોહ આપવાનો પ્રયાસ નહિ કરતાં શક્ય કર્તવ્યનો વિચાર કરીએ.

ગામપંચને ચુંટાએલા પ્રતિનિધિઓનું મંડળ બનાવ્યું છે. કસબા અને શહેરની પ્રજા ચુંટણીને માટે ઓછા અધિકારવાળા તો નજ ગણાય. ગામપંચની પેઠે સુધરાઈસભા ચુંટાપેલી હોવી જોઈએ અને એને કરમાન નં ૧૩ માં સ્થાન મળવું જોઈએ.

નાનાં ગામડાંનું પંચ પાંચ પ્રશ્નોનું બનાવ્યું છે, તો તેના પ્રમાણમાં સુધરાઈસભાના સભ્યોની મંજૂર વધારે થવી જોઈએ.

ગામપંચને મિલકતના નાના કણ આપતાવવાની સત્તા આપીએ, તેની લાગવગનો ખીજા કણ આપે. ઠારવામાં ઉપયોગ કરીએ, તો સુધરાઈને વધારે જવાબદારીનાં કામો સુપ્રત કરવાં જોઈએ.

આબકારી અને કેળવણીની બાબતોમાં સલાહ દેવાની ગામ પંચની યોગ્યતા સ્વીકારાય, તો સુધરાઈઓને આખા મહાલ અને સંસ્થાનની આબકારી અને શિક્ષણની નીતિ રીતિ ઉપર સલાહ આપવાની યોગ્યતા આપવી જોઈએ.

ગામડાંનું દિતાદિત વિચારી, અધિકારીઓથી દાદ ન મળે ત્યારે ખુદ હજુરમાં બારોબાર પોકાર પહોંચાડવાની ગામપંચને રજા અપાય, તો સુધરાઈઓને આખા મહાલ અને સંસ્થાનના સંબંધમાં તેમ કરવાની રજા મળવી જોઈએ.

ઝાંપલીની સંસ્થાને પુનર્જીવન આપી તેની વ્યવસ્થા સ્વતંત્રપણે ગામપંચને કરવા દેવી જોઈએ; તેમજ સુધરાધને નિશ્ચિત મર્યાદામાં પોતાની ઉપજ કરી લેવાની તથા તેની વ્યવસ્થા કરવાની સ્વતંત્રતા મળવી જોઈએ.

થોડાંજ વર્ષો પહેલા રાજ્યના પ્રત્યેક ગામમાં “ઝાંપલી” નામનું સામાન્ય વાર્ષિક મુકરર લઠોળ બેથું થતું. એમાંથી ગામ સમસ્તતા સામાન્ય ખર્ચો ચાલતા. એ ઝાંપલીની સંસ્થા હતી ન હતી જેવી આજ થઈ ગઈ સંલગાય છે. ગામપંચને ગામકું સોંપવાનો વિચાર કરીએ તો તે પંચને આવશ્યક ઉત્પન્ન પણ આપવું જોઈએ. લોકોની સાદી સમજમાંથી ઉભી થએલી આ સહકારી આર્થિક વ્યવસ્થાને વધારે સ્થિર અને સુવ્યવસ્થિત બનાવવાની ખરેખરી જરૂર છે.

આ ફેરફારો મુશ્કેલ નથી, ભારે નથી, પણ ફરમાન નં. ૧૩ ના ભાવને આચારમાં લાવવા માટે અતિ અગત્યના છે. કારણ કે ખેડૂત અને બીનખેડૂત બધા મળી જ્યારે સ્થિતિ સમજે અને નિવેદન કરે ત્યારેજ તેનું સ્વરૂપ ઠીક રીતે સમજાય.

ફરમાન બહાર પડ્યાનેએ પાંચ વર્ષો પૂરા થઈ ગયા. આજે આપણે જો એના પરિણામનો હિસાબ માડવા બેસીએ તો નિરાશાજ થાય તેમ લાગે છે.

મદાલમાં દરબાર ભરવાનો પ્રયાસ માનનીય ભાઈ ત્રિભુવનરાય રાણાની દીવાનગીરી દરમ્યાન થયાનો ઉલ્લેખ અહેવાલમાં મળે છે. જે દરબારનું વર્ણન ઇ. સ. ૧૯૨૨-૨૩ ના વાર્ષિક અહેવાલમાં આપ્યું છે, એ વાચતા તો આપણને એમજ લાગે કે દરબાર ભરવાનો મૌલિક હેતુ જાણે તદ્દન વિસરાઈ ગયો છે. જાણે ખેતી સંબંધી એ પ્રદર્શન બરાબર હોય એવોજ ઠાંઠ દેખાય છે, માત્ર ગામપંચોનો નહિ પણ બધા ખેડૂતનો મેળો બરાબરો હોય એવું જણાય છે. ખેતીના ને દુધાળા ઢોરો,

ખેતીના ઓળરો, પાણીની ભેગવાઈઓનું વિગતે નિરીક્ષણ થયું પત્રી
 ઢોરોને માટે ઓછો ખર્ચાળ ખોરાક, ઢોરની જાતમાં સુધારો, સુધરેલા
 ઓળરો, નવાણોની જરૂર, સારા ખાતરનો ઉપયોગ અને સારા ખીયા
 વગેરે વિષયો ઉપર ગાદી તખ્તે અને આગમખુરશી ઉપર ધર્મ ખરું
 જીવન વીતાવતા ખીન-ખેડુત ગૃહસ્થો તરફથી, તાપ, ચોમાસુ, ટાઢમાં
 પરપરાગત ખેતરમાં અવિરત મહેનત કરનારા અનુભવી ખેડુતોને ઉપ
 દેશ અપાયો. 'દરબારનો વિધિ અહીં પૂરો થયો.' પછી આવ્યું ઢોરોનું
 પ્રદર્શન. ગામડામાંથી ભેગા કરેલ ઢોરોમાંથી ઇનામ માટે વહીવટદાર
 સાહેબ અને પટેલોની સમિતિએ પસંદ કરેલું ઢોરોના ધણીઓને
 બક્ષિસે અપાઈ. બધા બહુ રાજ થયા અને "ખાધુ પીધુ ને રાજ
 કીધુ" એ વાર્તાની પેઠે તેનો જાત આવ્યો.

આ દરબારમાં દરબાનમાં રહેલી જાડા પ્રમાણે કંઈ કામ થયું
 હોય એવું જણાતું નથી.

ગજધાનીમાં પ્રતિનિધિ દરબાર કદી ભરાયાનો પણ ઉલ્લેખ
 મળી શકતો નથી અને પછીના વર્ષોમાં આવા દરબારો ભરાયા હોય
 તેવું પણ જાણવામાં આવતું નથી.

કેટલા સુટાયેલા પટેલો એક સા ખીજા કારણે ખરતરફ થઈ
 તેમની જગ્યાએ રેવન્યુ ખાતેથી પૂરાઈ? દારૂની બદીને કેટલો અટકાવ
 થયો? શાળાઓ, સ્થાપના અને અભ્યાસક્રમ ગામપંચની મરજી
 પ્રમાણે રચવા શુ શુ પ્રયત્નો થયા? ગામની અડચણો દૂર કરવા
 ગામપંચ તરફથી અધિકારીઓ અને હજુરશીમાં કેટલી ચરજીઓ થઈ?
 અને તેમાં શું પરિણામો આયા? ગામપંચ મારફત મિલકતોના
 કેટલા કુલ્યાઓ પત્યા? ક્યારે ક્યારે ખીજા કુલ્યાઓમાં ગામપંચનો
 સાગવગ વાપરવામાં આવ્યો? એ બધી વાતોનો તપાસ કરે તો ખૂદ
 વહીવટને પણ એમ સમજાય કે ઘણું થઈ શકે તેવું કરવાનું રહી
 મધુ છે પ્રગતિ અને વહીવટને એ વાત સમજાઈ ગઈ હોય અથવા
 સમજાઈ જાય કે ખુદાવિદ સરકારથીની શુભેચ્છાને પાર પાડવા માટે

બધાએ મળી પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ, તો ધણી સહેલાઈથી ફરમાનનો અમલ કરી શકાય.

હાલના નામદાર દીવાન સાહેબ અમીર શેખ મહમ્મદલાઈ સાહેબ ખુદાવિંદ સરકારશ્રી તખ્તનશીન થયા ત્યારથી રાજ્યવ્યવસ્થામાં મોટો ફિરસો આપી રહ્યા છે. હવે એ નામદાર આ ફરમાનનો અમલ કરવા માટે વખત ફાળવે પાડી શકે એવી સહુ આશા રાખે, એટલે ફરમાનનો અમલ અસરકારક થાય તે માટે કેટલીક જરૂરની બાબતોનો આ લેખમાં ઉલ્લેખ કરી લઈએ.

ફરમાનમાં રહેલી શુભનિષ્ઠામાં પ્રજાનો વિશ્વાસ દૃઢ કરવા અત્યાર સુધી તેના થયેલા અમલની વિગતો બહાર પાડવી જોઈએ, અને હવે પછી દર વર્ષે તેનો મથાઈ અમલ થતોજ રહેશે એવી પ્રજાને ખાતરી આપવી જોઈએ.

જે લોકોના હિત માટે આ ફરમાન બહાર પાડ્યું છે તેમને તેની ખરી અને પાકી સમજ આપવાની જરૂર છે. દરમારોની આવશ્યકતા સમજી તેનો મથાઈ ઉપયોગ પ્રજાના પ્રતિનિધિઓ ન કરે તો તે પાછળ થતો ખર્ચ અને સમય બરબાદ જાય. રૈવન્યુ ખાતાના, ખેતી ખાતાના, અને કેળવણી ખાતાના નોકરો જ્યાં જ્યાં અવસર મળે ત્યાં ત્યાં આ ફરમાનની સમજ લોકોને આપતા રહે. પ્રત્યેક મહાલમાં શિક્ષિત અને સેવાભાવી સજ્જનોનું મંડળ ઉજી કરી તેની મારફત પણ સાધારણ પ્રજાવર્ગમાં ફરમાનનો પ્રચાર કરાવી શકાય.

ચાલુ કારભારની વ્યવસ્થાની સ્પષ્ટ સમજ આપનારા ચોપાનીઆ શુજરાતી ભાષામાં તૈયાર કરી પ્રજામાં વહેંચવા તેમાં પ્રત્યેક ખાતાએ પ્રજાની જે જે સેવા કરવાની છે તે તથા સેવાને સફળ બનાવવા ખાતાએને ખુદાવિંદ સરકારશ્રીએ આપેલા અધિકારો સહુને સમજાય તેમ સાદી રીતે દર્શાવવા પ્રમાદ કે સત્તામંદથી ખાતાઓની થતી ગતતીઓ દરમારોમાં રજુ કરવાનું આથી સુતર થશે તેના ખુલાસાએ કરી શકારો અને ઉપાયોએ સોધી શકારો.

દરબારોનો ઉપયોગ બરાબર થઈ શકે, તેની મારફત પ્રજાની જરૂરીઆતો હજુરશ્રીને ચરણે બરાબર નિવેદન થઈ શકે, તે માટે મહાલમાં દરબાર બરવાની તિથિ ત્રણ મહિના પહેલાં મુકરર કરી મહેર કરવી જોઈએ; અને દરબારમાં રજુ કરવાની યોગ્ય વિગતોની યાદી સૂચનારૂપે તેની સાથે બહાર પાડવી જોઈએ. દરબારની તિથિની એક માસ પહેલાં આ સૂચનાઓ પ્રમાણે દરબારમાં રજુ થવાની વિગતો નિશ્ચિત અને વ્યવસ્થિત સ્વરૂપમાં દરબાર બરનાર અધિકારી પાસે રજુ થઈ જવી જોઈએ. આથી દરબારમાં ચર્ચાવાના વિષયો મંજૂર થઈ પ્રજા અને આધિકારી તૈયાર થઈ રહે, તો ત્રણ દિવસમાં મહાલની મુખ્ય મુખ્ય બાબતો જરૂર સ્પષ્ટ થઈ જાય, પ્રજાને અને અધિકારીને જવાબદારીનું જ્ઞાન વધારે ને વધારે સ્ફુટ થતું જાય, પ્રજાનો વિશ્વાસ વધતો જાય, યોજનામાં જરૂરના સુધારાઓ સૂઝતા જાય અને પ્રજાની માગણીઓ હજુરશ્રીની રબર ગળાઈ, ચળાઈ, શુદ્ધ થઈ રજુ થતા તે વિશે સૂચનાઓ અને આજ્ઞાઓ સત્વર મેળવી શકાય.

રાજધાનીમાં બરાતા દરબારમાં મહાલના દરબારોમાં આવેલા પ્રજાના બરાબર રજુ થાય તેવો પ્રબંધ કરવો જોઈએ, અને આગલા દરબારોમાં થયેલી ચર્ચાઓને પરિણામે થયેલા સુધારાઓની સમજૂતી આપવી જોઈએ. આથી ધીમે ધીમે આ દરબાર પ્રજાનું પ્રતિનિધિ મંડળ બનતું જાય. આ દરબારની એક નાની કાર્યવાહક સમિતિ સુઠી કાઢવી, તેમાં એક કાયમી મંત્રી રોકવો અને તે આખો વખત દરબારોના કામમાં રોકાઈ રહે તેવી વ્યવસ્થા કરવી.

આ બધામાં બહુ ખર્ચ કે ભોગ આપવાનો નથી, પણ પરિણામ તો વહીવટને ખૂબ યશસ્વી બનાવે તેવું લાગે છે નામદાર અમીર સાહેબ એ વિશે વિચાર કરે તેવી પ્રાર્થના છે

પ્રકરણ ૧૪ મું: ભાવિ.

ભાવિ ભાખવાનું બહુ કઠિન-લગભગ અશક્ય છે; જોખમી છે. કોઈ પેગંબર, કોઈ રાની, કોઈ યોગી, કોઈ દણ્ડજી વર્તમાન અને ભાવિની વચ્ચે રહેલો પડેલો ઉપાડે અને ત્યાં રહેલી સ્થિતિ જગતને બતાવે ત્યારેજ ખરી ખબર પડે. છતાં માનવી ભૂત અને વર્તમાનને લક્ષમાં રાખી, તાકાતના પ્રમાણમાં, ભાવિની કલ્પના ધડે છે; એમાંથી આશા મેળવે છે; આશામાંથી પ્રેરણા મેળવે છે? પ્રેરણાનુસાર ક્રિયા કરે છે; પરંતુ એ ભાવિ સ્થિતિ એક અનુમિત સંભવ કે શક્યતાજ છે-નિશ્ચિતતા નહિ. જુનાગઢ વિષે જે કંઈ આ પ્રકરણમાં લખ્યું છે, તેને વાંચકો કેવળ સંભવ અથવા શક્યતા માત્ર માને અને તે વિષે ધટિત વિચાર કરે એ પ્રારંભમા માગી લઈ' છું.

ભરતખંડના કોઈ પણ રાજસ્થાનનાં ભાવિનો ખ્યાલ કરતાં રાજસ્થાનેનો સમ્રાટસત્તાસાયેનો સંબંધ અને તેની પરસ્પર અસરો નજ બૂલાય. તેનાં કારણો સર્વને વિદિત છે.

બ્રિટિશ સમ્રાટસત્તાસાયે જુનાગઢનો રક્ષિત મિત્રરાજ્યનો સંબંધ છે. રાજવંશની દૃષ્ટિએ એ હિતાવહ દેખાય. પ્રગતી નજરે એની હિતાવહતા હોય તેથી વધારે થવાની જરૂર દેખાય. એ સંબંધ ધડનાર સંધિપત્રો, એ પત્રો અનુસાર પરસ્પર રખાતું વર્તન, રાજસ્થાનના ઢંઢે, સ્વતંત્રાની મર્યાદા, ભરતનો, વગેરે વાતો સાધારણ રીતે પ્રજા બજીતી નથી. એ અગાનને પરિણામે ધણાય વહેમો અને નબળાઈએ પ્રજામાં આવી જાય છે. ધડીલર તેથી વહીવટની સરલતા વધતી દેખાય; પરંતુ અણીના વખતે એનું પરિણામ અનિષ્ટ આવે તો આશ્ચર્ય નથી. જે પ્રજા પોતાના રાજ્યવહીવટને મદત્વને બદલે કેવળ ભીતિથી ભક્ત રહેતી હોય છે, તે વહીવટ આખરે નિરાધાર બની જાય છે; કારણ કે પ્રજાને તો જેની બ્હીક વધારે લાગે, જેનાં બાહુમાં વધારે બળ દેખાય, જેનાં પદ્મુબનથી એલિક ચેન-

સુખ સ્થિર રહેતાં જથ્થાય તેને વચવર્તી થવાની ખૂરી ટેવ ધડાતી જાય. આથી માણસાઇ, ઉચ્ચતા અને પારલૌકિક હિત હણાય છે; માનવજીવનનો હેતુ નષ્ટપ્રાય થાય છે. આ બધું વિચારવા કોઈકેજ ખેસે છે. આ વાન સમજવાને કંઈ દૂરદૂરના બૂતકાળની ઉંઠી ગુફા-ઓમાં સાદતો શોધવા નહિ જવું પડે. વર્તમાન સ્મૃતિકાળના ઇતિ-હાસમાંથી પણ એ સહેલાઈથી જોઈ શકાય છે.

રાજવંશનો મત્રાદ્રસત્તા સાથે જળવાતો મોભો, પ્રતિકા અને પ્રભાવ અગાઉ કેવાં દતાં અને આજ કેવાં છે? તે જાણવાનું તો આપણી પાસે નિશ્ચિત સાધન નથી. લુના અધિકારીઓનાં દેખામાંથી નિષ્પા-લસ અનુભવધારા વહેતી થાય, વર્તમાન અધિકારીઓની મુશ્કેલી ઓનું આપણને જાન કોઈ તરફથી સાચું મળે, તોજ ખરી સમજ મળે. આપણે ઉપર ઉપરથી દેખીએ તે પ્રમાણે તો નામદાર શહેન-શાહના વફાદાર મિત્ર રાજાઓની સમ્રાટસત્તાના અમલદારોને હાથે બહુ દર્દમરી દુર્દશા થતી હોય એવું લાગી જાય; પરંતુ આ અતિ નાજુક બાબતને પાછી દટીકતો વિના વિશેષ છેડવામાં લખાણ નિર-ર્થક કટુ અને અન્યાયી થઈ જવાનો ભય છે; એટલે આ વિગે કેવળ સમજની જરૂર છે અને પ્રજાને પડખામાં રાખવાથી લાભ થાય તેમ છે, એટલુંજ સદુના લક્ષ્ય હિપર લાવીએ.

ભાવિનો વિચાર કરતાં બીજી પણ કેટલીક સ્થિતિઓ આપ સામે આઘ્યા વિના નથી રહેતી. એ બધાંનો વિગતે ઉક્તેષ કરવાનું આ લેખમાળામાં બની શકે તેમ નથી. રાજ્ય અને પ્રજાની નજરમાં એ આવી રહે એટલા પૂરતીજ એની યાદી કરી લઈએ.

પ્રજામંધ (League of Nations), મહાસભા (Natio-
nal Congress), નેશનલ કન્વેન્શન, આંતરરાષ્ટ્રીય મજુર સંઘ,
વગેરેની પ્રવૃત્તિઓ અને પરિણામો જૂલવા જેવું નથી. એ બધા
વિચારના પ્રવાહો પહે પહે વધારેને વધારે બહિષ્ક જનતા જાય છે.
રાજરચાનના કાદા નિર્બળ દશે તો આ પ્રવાહોની અચડામણીમાં

ટકી નહિ શકે; પણ એ અનિવાર્ય પ્રબળ મોજાંઓ જુનાગઢને કિનારે આવી પહોંચે તેને હજુ થોડી વાર છે અને એ થોડા સમયનો આપણે સુંદરમા સુંદર સદુપયોગ કરી લઇ શકીએ તેમ છીએ. ધીમે ધીમે પણ દૃઢ રીતે રાજ્ય અને પ્રજા મળી આવતીકાલને માટે તૈયારી કરવા માટે તો ઘણું કરી શકે તેમ છે. તત્કાલ શું થઈ શકે અને તેનાં પરિણામે શી સ્થિતિ આવી શકે, તે જરાક જોઇ લઇએ.

વહીવટની વર્તમાનવ્યવસ્થાને અલવલ પહોંચ્યાડ્યા વિના એટલું તો જરૂર બની શકે કે જુદાં જુદા મુખ્ય ખાતાઓના અધિકારીઓ એક મંડળરૂપે વહીવટની બધી જવાબદારી ઉપાડતા થાય. અત્યારે તો બધી જવાબદારી અને બધી સત્તા કેવળ વ્યક્તિગત છે.

એ વહીવટી જવાબદાર મંડળ એક તરફથી અને કરમાન નં. ૧૩ મા જણાવ્યા પ્રમાણે રાજધાનીમા મળનાર પ્રજાપ્રતિનિધિદરબાર બીજી તરફથી વહીવટની ચર્ચા સમભાવે કરે, તો હાલના વહીવટમા શું ફેરફાર આવશ્યક અને શક્ય છે અને તેના પરિણામે રાજવંશ, અને રાજ્યવહીવટને સુદૃઢ અને સુખદ બનાવવામા પ્રજાનો સહકાર કઈ રીતે અને કેટલો મળી શકે તે સમજાય.

ધીમે ધીમે સમજ પડતી જાય, સુયોગો વધતા જાય, તેમ તેમ પ્રતિનિધિદરબાર પાર્લામેન્ટનું સ્વરૂપ લેતો જાય. વહીવટ તેને જવાબદાર બનતો જાય અને રાજવંશ વધારે ને વધારે સ્થિર થતો જાય; અને એવો સમય પણ આવી જાય કે જ્યારે પ્રજાના મહોમાથી આપોઆપ નીકળી આવે કે “રાજા કદિ પાપ કરે નહિ.” એ વખતે રાજા અને દેશને નામે પ્રજા ચોતાના બેઠો બૂલશે; અને તેને અડગ રાખવા જીવતોડ પ્રયત્ન કરશે. સત્રાટ્સતા રાજસ્થાન તરફ રાખતી દશે તેથી વધારે માનની નજર માંડશે. બારતવર્ષના ધડાતા ઇતિહાસમા સૌરાષ્ટ્રનો હિસ્સો સુંદર રીતે અપાતો થશે. જગનના ઇતિહાસની ઘટનામાં પણ તેને સ્થાન મળી ચકશે.

આ સ્થિતિ લાવવા માટે સુખનો મુદ્દલ ભોગ કોઈને આપવાનો નહિ રહે. સત્તાની નિરંકુશતા અમુકાંશે મર્યાદિત બનશે, પરંતુ પરિણામે સમસ્ત રાજ્યનું જે સાચું બળ ખીલશે તેને મુકાબલે સત્તાનો ભોગ કંઈ દિસાજમાં પણ કોઈને નહિ લાગે.

સાચનની ચાલની લુદી લુદી પ્રયાઓમાંથી, રાજરથાનોમાં ક્યાંકે ક્યાંકે થઈ રહેલા પ્રયોગોમાંથી, બ્રિટિશ ભારતીય સ્વરાજ્ય વિશે તૈયાર થયેલા ખરડાઓમાંથી અને ઇતિહાસના પાનાંઓમાં ભરેલા બોધમાંથી, વીણી વીણી વિગતોને વણી કાઢી એકાદું 'બાબુ' ઉત્તું કરી આ લેખમાં રાજ્ય અને પ્રજાની પાસે ધરી ચકાવ. એમ ઇરાદાપૂર્વકે નથી કર્યું. રાજ્યેજ આ દિશાએ પહેલ કરી છે. પ્રજાને તો હજુ ઘણું તૈયાર થવાનું છે, તો પછી રમકડાં જેવી એક વાત તેમની પાસે રાખવાનો કંઈ અર્થ નથી લાગતો. જે સ્થિતિ આજે છે તેનો ઉપભોગ ચર્ચાર રીતે થતો રહે અને પ્રજાને સ્વરાજ્ય ભોગ-વતી સ્થિતિમાં મુકવાની ખુદાવિંદ નવાજ સરકારની મુરાદ નજરમાં રાખી જેમ જેમ અનુકુળતા આવતી જાય તેમ તેમ આગળ વધનાં જવાથી સાચનની પ્રજાહિતકર પદ્ધતિ ઊભી થતી જશે; અને આખરે કોઈને પણ ભારે ન લાગે તેવી રીતે પ્રજાને જવાબદાર રાજતંત્ર રચાશે.

લુનાગઢનું એક સ્થિતિચિત્ર અહીં પૂર્વે લખ્યું છે. હું જાણું છું કે આ ચિત્ર અધુરું છે. અકુશળ આ લેખકે, ખડીયાં ખડીયાં, સુંવા-એલી પીંછી, અસ્થિર ફક્ક અને ઘોડામાં ઘોડાં પ્રાપ્ત સાહિત્યોની મદદથી તે દોરેલું છે. બીજું અને તેમ નહોતું. લામકે આઠ મહિના રાજ્યમાં રહી આવ્યા પછી, અનેક વાતો સાંભળ્યા પછી, અણ-જમનું કેટલુંક જોયા પછી, અને સેવાનોમાર્ગ નિશ્ચિન કરતાં પહેલાં સ્થિતિ સમજવાની—સમજાવવાની જરૂર અનિવાર્ય થઈ પડવાથી આ લખાયું. એમાં રહી જતી ત્રુટીઓ યોધવાનું અર્થ નથી; પરંતુ એવી યોધમાં રોકાવાનો પ્રયત્ન કરનાર કરતાં એની મારફત રાજ-

સ્થાનની સ્થિતિ સમજવાની જહેમત ઉઠાવનારને રાજ્ય અને પ્રજા પ્રતિ જરૂર અનુકંપા આવશે. સહૃદયતા અને શક્તિના પ્રમાણમાં સહાયક થવાની ઇચ્છા ઉઠશે. એટલી માણસાઇ પણ જેને ન રહી હોય તેને પણ સ્વાર્થની ખાતર, વર્તમાન યુગરંગ ઓળખી, કંઈક કરવાની જરૂર લાગશે એવી આશા રાખી છે.

અધિકારી મંડળને મ્હારી વિનંતિ છે કે સત્તા અને સુખનો વિશેષ ભોગ આપ્યા વિના, ચાલુ કારભાર વ્યવસ્થાને બહુ અલવલ પહોંચાડ્યા વિના, રાજ્યના હક્ક કે આવકને ડુબાડ્યા વિના, માત્ર થોડુંક વધારે ધ્યાન આપવાથી જે નિયમો અને યોજનાઓ છે તેનો યથાર્થ ઉપયોગ કરવાથી ઘણી બાબતોમાં ઘણો સુધારો થઈ શકે તેમ છે; રાજ્યનો મોભો અને તાકાત વધારી શકાય તેમ છે; પ્રજાનાં સુખ અને સમૃદ્ધિમાં વધારો કરી શકાય તેમ છે; અને યશ લાભ ઉઠાવી શકાય તેમ છે. કંઈ નહિ થાય તો સરકારશ્રીની પ્રજાને સ્વ-રાજ્યને માગે લઈ જવાની શુભેચ્છા અફલ રહી જશે, બહારની દુનિયામાં આપણી હાંસી થશે, પ્રજામાં અવિશ્વાસની લાગણી તીવ્ર થશે, પરિણામે લાલને બદલે હાનિ થશે. સવેળા આટલું સહુને સમજાઈ જાય તો સારું.

પ્રજાને મ્હારી અરજ છે. આપણામાં કંઈ પાણી હોય, સ્વતંત્રતા અને સ્વદેશ તરફ જરાક પણ સાચી પ્રીતિ હોય, પોતાનું દિતાહિત સમજતું હોય, માનવ-જીવનના હેતુનો સહજ પણ ખ્યાલ લાવી શકતો હોય, તો સ્થિતિ બરાબર સમજી લઈએ. આપણી અગવડો અને આવશ્યકતાઓ વિચાર અને વિવેકપૂર્વક, સંયમ, સત્ય અને દૃઢતાથી દરઆરોમાં દર્શાવીએ. થઈ શકે તેવું સારું કરવાની બધા અમલદારોને વધારે ને વધારે શોખ રહે તેવી અમતિ અદરનિશ રાખીએ. સ્વરાજ્ય અને તેનાં ખુદાવિંદ સરકારશ્રીએ મહેરબાનીથી બરાવેલાં આ પહેલાં પગલાંની વચ્ચેનું અંતર બરાબર

માપી લઇએ. ધ્યેયને ઓછામાં ઓછા કાળમાં પણ સંગીન ગતિએ પહોંચવા સ્થિતિ, શક્તિ અને સંયોગોનો વિચાર રાખી મજલો નક્કી કરીએ. પ્રત્યેક મજલ સફળ રીતે વટાવી આપણે માટે આપણા રાજ્યએ કદપેલા સુંદર ધ્યેયને પહોંચીએ.

નવો હક્ક માગવાનો નથી કે ક્યેશનો ભય રહે, રાજ્ય સામે બોલવાનું કે કરવાનું કંઈજ નથી કે કોઈનો જનમાલ જોખમાય, માત્ર સરકારથીએ જે હક્ક આપેલા છે અને જેને ભોગવતાં જોવાતી પોતે ખૂબ ખામશ રાખે છે, તેનો ઉપયોગ કરી રાજ-લક્ષિત બતાવવાનો અનુપમ સુયોગ મળ્યો છે તેનો લાભ લઇએ. આમા ખેડૂત, કારીગર, વસવાયા, મજૂર, વેપારી, જવાહદાર, અમીર અને માગણ બધાનું હિતજ છે.

કંઈ ન કરીએ તો જેના તરફ આપણને ઘણીવાર ધણો અણ-ગમો આવે છે તે સ્થિતિમા જાહેરી વેંદારતા જઈ આખરે જે પરિણામે આવે તેને મુંગે મોઢે સહી લઇએ. હવે માત્ર એક વાત. આ જોખમાણાની શરઆતમા જણાવ્યા પ્રમાણે બદખોઈ કરવાનો મ્હારો મુદ્દલ ધરાહો નથી. લાગણીને બને તેટલા અંકુશમા રાખીનેજ લખ્યું છે; છતાં હું માનવી છું, અપૂર્ણ છું. કોઈ સ્થળે લખાણમાં ચોગ્યતા ન જળવાઈ હોય તો તે ધરાહાને લીધે નહિ, પણ ગફલતી કે અણ-આવડતને લીધેજ થયું છે એમ માની વિવેકી વાચકો, વહીવટ અને પ્રજાજન મને ક્ષમા આપે એવી પ્રાર્થના કરૂં છું.

સૌરાષ્ટ્રની ઉન્નતિ માટે, પ્રજાના રક્ષણ અને હિતાર્થે, સૌરાષ્ટ્રના એક પ્રકારના સાર્વભૌમ બાળીવંશની છત્રજાયા પ્રભુ સદૈવ અમર રાખો ! એ છત્રની ડાયામા અધિકારી મંડળ અને પ્રજાવર્ગ આપણે બધા

ॐ सहनाययसु सहनौ मुनवतु सहवीर्य करवा यदे
तेजस्विना यधीतमस्तु मा विद्विषा यदे ॥

शान्तिः शान्तिः शान्तिः